

O`zbekiston Respublikasi Oliy va O`rta ta`lim vazirligi
Termiz Davlat Universiteti
O`zbekiston tarixi kafedrasи

Rasulova Dilshoda Choriyorovnaning

*5120300- tarix ta`lim yo`nalishi bo`yicha bakalavr darajasini
olish uchun*

**“Buxoro amirligining siyosiy tuzumi va davlat boshqaruvi“
mavzusidagi**

Bitiruv Malakaviy Ishi

Ilmiy rahbar: **E.Qobilov**

Mundarija

Kirish.

I bob. XVIII asr o'rtalari – XX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy tarixi.

1.1. Buxoro amirligining tarixshunosligi va manbashunoslige.

1.2. XVII asr o'rtalaridan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrda Buxoro amirligidagi ijtimoiy-siyosiy ahvol.

II bob. Buxoro amirligida davlat boshqaruv tizimi ning o'ziga xos xususiyatlari.

II. 1. Buxoro amirligida davlat boshqaruv tizimining asoslari.

II. 2. Buxoro amirligida davlat boshqaruvda joriy etilgan unvon va mansablar hamda ularning vazifalari.

Xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yhati.

Ilovalar.

Termiz Davlat Universiteti Tarix
Fakulteti Tarix yo`nalishi IV kurs kunduzgi
bo`lim bitiruvchisi Rasulova Dilshoda
Choriyorovnaning “Buxoro amirligining siyosiy
tuzumi va davlat boshqaruvi “ mavzusidan
bajargan bitiruv malakaviy ishining mualliflik

annotatsiyasi.

Mavzunig dolzarbligi.

Ishning maqsadi va vazifalari.

Tadqiqot ob'ekti va predmeti.

**Tadqiqot natijalarining ilmiy jihatdan yangilik darajasi, amaliy ahamiyati
hamda tadbig'i**

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi va tarkibi.

Xulosa va takliflar.

Adabiyotlar tahlili.

Kirish.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda tarixchi olimlar oldida turgan o'ta dolzarb vazifalardan biri o'zbek davlatchiligi tarixini tarixiy manbalar orqali yoritish hisoblanadi. O'zbekistonda davlatchilik bo'limgan, deb orqavorotdan tashviqot yuritayotgan, xalqaro jamoatchilikni shunga ishontirishga harakat qilayotgan kuchlarga zarba berishga tayyor bo'lishligimiz zamon talabi bo'lib qolmoqda. Prezident I.A.Karimov aytganidek "Hammamiz shu tuproqning suvini ichganmiz, non tuzini yeganmiz. Hammamiz o'zimizni o'zbek sanaymiz. O'zligimizdan faxrlanamiz, g'ururlanamiz. ...qadim ajdodlarimiz hayotining asosini o'troq madaniyat tashkil etganmi yo ko'chmanchi? O'zbek xalqining shakllanishida qanday elatlar ta'siri bo'lgan ?" degan og'ir savollarni qo'yib, unga javob topishga undaydi. Ana shu savollarga javob topish maqsadida, ilmiy asosda tushunib olish uchun Mang'itlar davrida Buxoro amirligining iqtisodiy tarixini ilmiy jihatdan malakaviy ish sifatida o'rghanishga kirishdik.

Yurtimiz jaxon sivilizatsiyasin tarixida iqtisodiy taraqqiyotning rivojlanishiga munosib hissa qo`shgan yurt ekaniga yurtboshimiz Islom Karimov quyidagicha baxo bergandi. " Bu ko'hna tuproqda milodgacha bo'lgan davrda va undan keyin qurilgan murakkab suv inshootlari, hali-hanuz o`zining ko`rki-tarovatini saqlab kelayotgan asori-atiqalarimiz qadim-qadimdan o`lkamizda dexqonchilik va hunarmandchilik madaniyati, me`morchilik va shaxarsozlik san`ati yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi ,,"¹

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov tarixiy tajribada ega Buxoro ahliga qarata quyidagi fikrlarni bildirgan: " O'tmishda ham, keyingi zamonlarda ham, buxoroliklar tashabbuskorligi, yangilikka tashnaligi bilan xalqimiz orasida mashxur bo`lganlar. Yaxshilab eslab ko`rsak, paxtachilikda ham, chorvachilikda ham, boshqa talay sohalarda ham buxoroliklar ko`p marta ibratu namuna ko`rsatganlar. Biz o`z ajdodlarimiz va juda katta tariximiz bilan qanchalik faxrlansak, bu faxr tuyg`usi har birimizning zimmamizga shunchalik og`ir masuliyat ham yuklaydi. O'tmishimiz qanday buyuk va ulug` bo`lmasin,

¹ I.A.Karimov. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma`naviyat, 2008. – B.30.

bizning bugun yashayotgan va mehnat qilayotgan avlodning eng muhim burchi oldimizda turgan dolzarb masala va muammolarni yechish, xalqimizning ertangi yorug`, boshqalar xavas qiladigan xayotiga zamin barpo etishdir „.²

Mavzuning xronologik ko`lami. Mavzuning xronologik ko`lami 1758 – yil ya`ni Buxoro amirligiga asos solinishidan toki 1920 – yilgacha bo`lgan voqealarni o`z ichiga oladi.

Ishning maqsad va vazufalari. Bituruv Malakaviy ishining asosiy maqsadi aytileyotgan mavzuni atroflicha o`rganib tahlil qilish hamda mavzuni ilmiy yangilagini to`la yoritib berish. Bituruv Malakaviy ishining asosiy vazifasi esa ushbu mavzuni to`la tahlil qilingan holda , Buxoro amirligining siyosiy tuzumi va davlat boshqaruvini atroflicha o`rganib uni tarixiy dalillar bilan ochib berish zarur. Shuningdek, O`zbekiston tarixida, o`zbek xalqining shakllanishida, Buxoro amirligining iqtisodiy tarixi Yevropadagi bu davrda mavjud bo`lgan tizimga xos bo`lgan o`zgarishlar bilan kechdi, ularni yangicha yondashuv asosida tahlil qilib, inqiroz omillarini tatqiq etib, davrga xos ilmiy xulosa va fikr mulohaza bildirish.

Maqsaddan kelib chiqib qo`yidagi vazifalar belgilandi:

- Buxoro amirligining tashkil topishi. Mang`itlar sulolasining xokimiyat tepasiga kelishining o`ziga xos xususiyatlar yoritish;
- Mang`itlar sulolasining davlat boshqaruvi tizimini chuqur tahlil etish;
- Buxoro amirligining ichki va tashqi iqtisodiy ahvoli va savdo aloqalari mulkiy munosabatlarni tahlil qilish;
- Amirlikda savdo-sotiqning rivojlanishi sanoat ishlab chiqarishining shakllanish jarayonini tadqiq etish;
- Buxoro iqtisodiyotiga chor Rossiysi kapitalining kirib kelishi oqibatlarini o`rganish;
- Mang`itlar davrida Buxoro amirligining iqtisodiy ahvoli bo`yicha dars ishlanmasi tayyorlash.

Mavzuning o`rganilish darajasi. O`zbekiston Respublikasi taraqqiyotining xozirgi bosqichida Vatan tarixining barcha davrlarini yangi metodologik asosda

² I.A.Karimov. yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. T 5. – T.: “O`zbekiston”, 1997. 163-bet.

to`g`ri tahlil etish va bayon qilish hamda xolisona xulosalar chiqarish tarix fanining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mana shu jixatdan olganda Buxoro amirligining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi iqtisodiy munosabatlari tarixini qayta o`rganish va yangi turli manbalar asosda jiddiy ilmiy tadqiqotlar vazifasi turibdi.

Boshqa xonliklar singari Buxoro amirligi tarixini o`rganish va talqin qilish borasida ko`p olim va tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Bugungi kunda eng asosiy vazifa amirlik tarixini yoritib beruvchi o`rganilmagan manba va xujjatlarni ilmiy iste`molga kiritib, barkamol avlodni mustaqillik ruxida tarbiyalaydigan yangi tadqiqotlar yaratish lozim. Prezident I.A.Karimov quyidagi so`zlarni tarixchilar uchun muhim metodologik ko`rsatma bo`lishi lozim : « Zamonlar o`tar, yillar, asrlar o`tadi. Hech shubxa yo`qki, farzandlarimiz, nevaralarimiz, kelajak nasllar Buxoroga, uning qadim tarixiga qayta-qayta murojat qiladilar ».³

Buxoroning qadim shaxar ekanligi dunyo ahli, shuningdek Birlashgan Millatlar Tashkiloti maorif, fan va madaniyat masalalari bilan shug`ullanadigan YUNESKO tashkiloti tomonidan tan olinishi xalqimizning o`tmishiga cheksiz ehtirom va buyuk ajdodlarimiz xotirasiga xurmatning ajoyib namunasi bo`ldi. 1997-yil Parijda, shuningdek, 1997-yil oktabrda O`zbekistonda Buxoro va Xivaning 2500 yillik muborak sanalari keng nishonlandi.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Rassiya-Buxoro munosabatlari tarixi mavzusining o`rganilishiga bag`ishlangan barcha ilmiy adabiyotlar va maqolalarning tarixiy taxlili, uning o`rganilish vaqtini, mazmuni, hududi xamda yondashuv uslubi xarakteri bo`yicha uni uch davrga bo`lib tahlil qilish vat a`riflashga imkon beradi.

Birinchi davrga taaluqli adabiyotlar tarkibiga bevosita chor Rassiyasi bosqini olib borilgan va uning mustamlaka xkumronligi o`rnatalgan davr, ya`ni XIX

³ I.A.Karimov. Buxoro shahrining 2500 yilligiga bag`ishlangan tantanali marosimdagи tabrik so`zi. [\Xavfsizlik](#) va barqaror taraqqiyot yo`lida.T.6. – T.: O`zbekiston. 1997, 373-bet.

asrning ikkinchi yarmi- XX asr boshlarida yaratilgan tarixiy asarlar majmuasini kiritish mumkin.

Ikkinci davrga taluqli adabiyotlar tarkibiga esa bevosita 1917-yil oktabr davlat to`ntarishidan to 1991-yilga qadar, ya`ni savetlar tuzumi davrida nashr etilgan va markscha-lenincha metadalogiyaga asoslangan xolda yaratigan tarixiy asarlar va ilmiy tadqiqotlarning juda katta turkumi mansub bo`lib, ular tadqiqot jarayonida alovida yondashuv talab etadi.

Uchinchi davrga taaluqli adabiyotlar tarkibiga bevosita O`zbekiston o`z mustaqilligini qo`lga kiritgandan so`ng, ya`ni mustaqillik yillarida yangicha dunyoqarash va yangicha yondashish asosida yaratilgan ilmiy ishlar majmuasi mansubdir.⁴

XIX asr oxiri - XX boshlarida bevosita o`sha davr tarixiy voqealar guvoxlari va ishtirokchilari tomonidan yaratilgan birinchi davrga oid xisoblangan asarlar yig`indisi bugungi kunda o`z qimmatini va muhumligini jixaddan nodir yozma manbalar xisoblanadi. Mana shuning uchun xam biz ularni bir tomongan, bevosita o`sha davrda yaratilgan va biz o`rganayotgan mavzuga oid bo`lgan ilk asarlar jumlasiga kiritgan bo`lsak, ikkinchi tomongan, bugungi kunda ulr juda oz nosxada saqlanib qolganligi va yozma manba siatida baxolanayotganligi xamda ularning bebaxo va nodir xisoblanganligi uchun, ularni yozma tarixiy manbalar qatorida kiritib, ulardan ko`proq yozma manba sifatida foydalandik.

Birinchi davrga oid asarlarda chor Rossiyasining O`rta Osiyoga, shu jumladan, Buxoro amirligiga qarshi xarbiy xarakatlari va u yerda olib brogan mustamlakachilik siyosati tarixi qisman o`rganilgan. Ilmiy tadqiqot mavzuimizga taaluqli bo`lgan ikkinchi davrga oid adabiyotlar majmuasini 1917-yildan 1991-yilga qadar chop etilgan asrlar tashkil etadi. Ularga I. A. Remes, A. A. Semenov, V. Bartold, S. Ayniy, F. Xo`jayev, A. X. Xamroyev, A. Muhammadjonov va T. Nematov, O. Suxareva, B. Iskandarov, L. SHek, A. Majlisov, M. Vaxobov, A. Ishonov, N. Xalfin, A. Bobioxjayev, I. Mo`minov, A. Fomchenko, B. Lunin, T. To`xtametov, A. Ryabiniskiy, M. Abduraimov, T. Fayziyev, O. Chexovich, K.

⁴ Raxbar Xoliqova. Buxoro – Rossiya tarix chorrxasida. 9-bet

Muxsinova, L. Levteva, N. Norqulov, G. Ahmadjonov, M. Vekselman, G. Mixaleva asrlarini kiritish mumkin. Bu asarlarni umumlashtirgan holda olib qarab, ularni sovet davri tarixshunosligi mahsuli deb qarash mumkin.

Chor Rossiyasi tomonidan Buxoro amirligini o`ziga qaram qilish siyosatining o`ziga xos xususiyatlarini ilmiy tahlil etishga bag`ishlangan sovet tarixshunosligidagi ilk asarlar XX asrning 20-yillaridan boshlab nashr etila boshlandi.

Shuni aloxida ta`kidlash joizki, aynan sovet tarixshunosligida 20-yillarda chop etilgan asarlar hali yakkapartiyaviylik yo`l-yo`riqlari va ijtimoiy-siyosiy fikr ilmda ustun bo`lmaganligi sababli o`zining tarixiy voqealarini holisona va tarixiylik asosida baxolanishi bilan so`nngi yillar, ayniqsa 50-80- yillar o`rtalarida yaratilga asarlardan tubdan farq qiladi.

Jumladan, 20-yillarda S. Ayniy, I. Remez, A. Semenev, V. Bartoldlar tomonidan yozilgan asarlar, aynan yuqorida qayd etilgan tarixiylik, holisona baxolash, xaqqoniylig mezonlari asosida tarixiy voqealarga yondashilganligi va ilmiy tahlil etilganligi bilan bugungi kunda xam o`z qimmatini yo`qotmagan asarlar majmuasini tashkil etadi.

Semenev tomonidan yaratilgan asarlarning qimmatli tomoni shundaki, olim ularda ilk bor mahalliy manbalarni chuqur o`rganish va ularni tahlil etish asosida Buxoro amirligi ijtimoiy- siyosiy tizimi, soliq tizimi, soliq yig`ish mexanizmi to`g`risida aniq va ravshan ilmiy fikrlarni ilgari surish bilan bir qatorda, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligi davlat tizimi, davlat boshqaruvi, amirlikdagi mavjud bo`lgan amallar va unvonlar tog`risida aniq ma`lumotlarni ilmiy muomalaga olib kirib, ularni tahlil etish asosida o`z fikrlarini va xulosalarini bayon qilgan. Unimg ushbu ilmiy xulosalarini bugungi kunda xam davlatchiligidiz tarixi bilan shug`ullanuvchi ilmiy tasavvur va manba sifatida xizmat qilmoqda.

Buxoro amirligining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy – siyosiy tarixini o`rganish va tahlil qilishda S. Ayniy tomonidan yaratilgan asrlar ham muhim o`rin tutadi. Bu borada, ayniqsa uning “ Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asari alohida axamiyatga molik. Zero, aynan mana shu asar Buxoro

inqilobi tarixiga bag`ishlab yozilgan ilk asarlardan hisoblanadi. S. Ayniy tomonidan yaratilgan asrlarning aksariyati tarixiy-memuar asarlar xisoblanadi.

XX asrning 30-40-yillarida Buxoro tarixiga bag`ishlangan asarlar nihoyatda kam yaratilgan. Bu davrga oid asarlar jumlasiga A. M. Ryabiniskiy, O. D. Chexovich, A. X. Boboxo`jayev, A. X. Hamroyev, B. Fofurov va N. N. Proxorovlarning hamkorlikda yaratilgan asarlari xamda X. Bekmuxamedov tomonidan 1949-yilda himoya qilingan “Народное движение 1910 г. Бухаре” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini ko`rsatish mumkin.

A. M. Ryabiniskiy o`z maqolasida chor Rossiyasi tomonidan Buxozo amirligining qaram etilishi tarixi ustida fikr yuritgan bo`lsa, B. Fofurov, N. N. Proxorovlarning hamkorlikda yaratgan asrlarida Buxoro amirligining so`nggi yillari, uning tugatilish masalalari yoritishga katta e`tabor qaratilgan.

A. X. Hamroyevning ilmiy-tadqiqot ishlarida esa Buxoro amirligi qishloq xo`jaligi masalalari, ayniqsa XIX asrda Buxorodagi yer-suv munosabatlari tarixi xamda Buxorodagi 1910-yil yanvar voqealari tafsiloti to`g`risida atroflicha fikr yuritilgan.

A. X. Boboxo`jayev maqolasida Buxoro amirliginingeng so`nggi kunlari, uning tugatilishi, inglizlarning O`rta Osiyoga kirib kelishi va unga nisbatan Buxoroning tutgan mavqeい masalalariga atroflicha to`xtalib o`tgan.

X. Bekmuhammedov esa o`z nomzodlik dessertatsiyasida XX asr boshlarida Buxoro tarixida muhim siyosiy voqeа xisoblangan -1910- yil sunniylar bilan shialar o`rtasidagi nizo va qarash xamda qonli to`qnashuvlar keng va atroflicha ilmiy tarzda yoritib berilgan.

XX asrning 50-yillarida yaratilgan asrlar jumlasiga I. A. Remes, A. A. Semenov, V. Bartold, S. Ayniy, F. Xo`jayev, A. X. Xamroyev, A. Muhammadjonov va T. Nematov, O. Suxareva, B. Iskandarov, L. SHek, A. Majlisov, M. Vaxobov, A. Ishonov, N. Xalfin tomonidan yaratilgan tadqiqotlar kiradi. Ushbu olimlar yaratgan asrlarning qimmatli tomoni shundaki, ularda qo`lyozma asarlar va arxiv materiallaridan juda unumli foydalanilgan va ilk marotaba ular tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan.

T. Fayziyev o`z asarlarida Buxoro xonligida qul savdosi, qullardan foydalanish va qullar to`g`risida ma`lumotlar beruvchi manbalar to`g`risida o`z fikrlarini bayon qilgan.

A. Majlisov va B. I. Iskandarov asarlarida esa Sharqiy Buxoro va Pomir, ularning iqtisodiyoti, agrar xolati va u yerdagi siyosiy voqealar bilan bir qatorda, u yerdagi mahalliy boshqaruv tizimi to`g`risida ham qimmatli ma`lumotlat o`z aksini topgan.

A. X. Hamroyev asarlarida ko`proq Buxoroning XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o`troq aholi turmush tarsi va xo`jaligi, qishloq xo`jaligi, yer-suv munosabatlari masalalarini yoritishga qaratilgan.

A. P. Fomchenko o`z asrlarida XIX asr oxiri XX boshlarida Buxoro amirligi hududida rus manzilgohlarining paydo bo`lishi va ularning joylashishi to`g`risidagi masalalarni yoritishga o`z e`tiborini qaratgan.

Chor Rossiyasining Turkistonda, shu jumladan, Buxoro amirligida amalga oshirgan metrapoliya axolisini ko`cherish siyosatini massus tadqiq etgan A. P. Fomchenko juda ko`plab arxiv materiallarini va xujjatlarini ilmiy tahlil etib, ularni ilmiy muomilaga olib kirib, ko`cherish siyosatining Buxoro amirligidagi o`ziga xos bo`lgan xususiyatlarini ochib berdi.

O`z zamondoshlari kabi A. P. Fomchenko xam, kochirish siyosatini o`zi yashagan davrning hukmron mafkurasi va buyuk davlatchilik nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda tahlil etadi. Jumladan, u Buxoro amirligiga ruslarni ko`chirib olib kelish va rus manzilgohlari paydo bo`lishining asosiy sababini Rossiyaning mintaqadagi xarbiy- strategic rejalarini, ingliz-rus raqobati bilan izoxlaydi.

Buxoro amirligining davlat qurilishi, uning boshqaruvi, qishloq xo`jaligi hayoti va agrar masalalar, amirlikdagi irrigatsiya shoxobchalari holati, sug`orish texnologiyalari, qishloq xo`jaligi ekinlari va qurollari, yerga egalik turlari va ularning izoxi to`g`risidagi muhim ma`lumotlar M. A. Abduraimov asarida berilgan bo`lib, ushbu asar o`zining o`sha davr siyosatidan uzoqligi va xolisligi xamda ob`ektiv holatda yozilganligi bilan o`sha davrda yaratilgan asarlardan tubdan farq qiladi.

B. X. Karmisheva va O. A. Suxarevalar tomonidan yozilgan asarlar esa Buxoro shahri, amirlik shaxarlari tarixi, shaxarlar tuzilishi, uning aholisi, amirlikda istiqomat qilgan xalqlar, kabilar to`g`risida o`ta muhim ma`lumotlar berilganligi bilan ajralib turadi.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya Buxoro munosabatlari tarixiga bevosita bag`ishlangan asarlar jumlasiga A. I. Eshonov, T. G. To`xtametovning Buxoro amirligi va chor Rossiyasi o`rtasida olib borilgan iqtisodiy, siyosiy va diplomatic munosabatlar tarixi ochib berilgan asarlarini kiritish mumkin.

Ushbu asarlarning o`sha davrdagi ko`plab arxiv materiallarini keng jalb etgan holda yozilganligini alohida qayd etish bilan bir qatorda, ularning davr mafkurasi va g`oyasi asosida yozilganligini xam qayd etish lozim. Aynan mana shuning uchun ham, aksariyat holatlarda fikr yuritilgan masalalar bo`yicha mualliflar davr g`oyasi va mafkurasi nuqtai nazaridan xulosa chiqarganlar.

O`rganilayotgan mavzuga oid adabiyotlarning uchinchi guruxiga bevosita mustaqillik yillarida respublikamiz olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar va chop etilgan asarlar mansub bo`lib, ular yangicha uslubiy yondashuvlar asosida yaratilganligi, masalaga milliy va umuminsoniy manfaatlar xamda tarixiy xaqiqat mezoni nuqtai nazaridan qaralganligi bilan ajralib turadi.

X.Ziyoyov, A.G.Ahmadjonov, SH.Vohidov, K.Hakimova, M.Hamidova, B.Ergashev, R.Holiqova va boshqa mualliflarning ilmiy tadqiqotlari mustaqillik davri mahsuli hisoblanib, ular yaratgan asarlar va maqolalarda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya – Buxoro munosabatlari tarixining ayrim jihatlariga taaluqli masalalar ustida to`xtalib o`tilgan.⁵

SH. Voxidov tomonidan yaratilgan asarlar va uning tadqiqotlarida Buxoro amirligida mayjud bo`lgan unvon va mansablar, ularning vazifasi keng izohlab berilgan bo`lib, muallif tomonidan mahalliy tarixiy manbalarni ilmiy muomalaga olib kiritilganligi aloxida diqqatga sazovordir. Shu bilan birga, o`sha davr g`oyasi

⁵ X.Z.Ziyoyev. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVII – XX asr boshlari) – T.:Sharq, 1998.

va mafkurasiga bog`lanmay yozilganligi xam muallifning prinsipial pozitsiyasini ko`rsatadi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov asarlarida **10** O`zbekiston tarixini holisona va haqqoniy o`rganish o`z tahlilini topgandan so`ng o`zbek xalqi davlatchiligi tarixini tadqiq etish borasida jiddiy ishlar amalgam oshirildi.

A. R. Muhammadjonov taxriri ostida nashr etilgan “ Населенные пункты Бухарского эмирата ” kitobida o`zbek xalqi tarixida ilk bora O`zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivining “ Buxoro amiri qo`shbegisi devonxonasi” jamlamasni xujjatlari asosida Buxoro amirligidagi geografik nomlar ro`yxati to`la ravishda berilgan.

Ushbu kitobda Buxoro amirligi hududiy tuzilishi to`g`risida nihoyatda muhim va boy geografik, tarixiy- etnografik va lingvistik ma`lumotlar jamlangan bo`lib, ushbu tadqiqot ishimizni tayyorlashda muhim o`rin kasb etadi.

Buxoro amirligining mustamlaka davri tarixi to`g`risidagi fikr – mulohazalar va ilmiy bilim darajasini yanada boyitishda uch jildlik “ O`zbekistonning yangi tarixi” kitobining “ Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida”.⁶ nomli birinchi kitobida va “Tarix shohidligi va saboqlari: chorizm va sovet mustamlakachiligi davrida O`zbekiston milliy boyliklarining o`zlashtirilishi”⁷ nomli asarlar o`ta muhim xisoblanadi.

Chet ellik tarixchilar jumladan, Odre Berton o`z asarlarida 1558-1920-yillarda Buxoro tarixida savdo, savdo aloqalari, elchilik, Buxoro bilan Hindiston o`rtasidagi savdo yo`llari, buxorolik yahudiylarning Buxoro savdo munosabatlarida tutgan o`rni kabi qiziqarli masalalarni toritishga katta e`tabor qaratgan.

Shuningdek, ushbu muallif XVII asrda Buxoroda tutqinlikda bo`lgan chor Rassiyasi fuqorolari tarixi masalasiga bag`ishlangan ilmiy tadqiqotlar ham olib brogan.

⁶ O`zbekistonning yangi tarixi: 1 – kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – T., Sharq, 2000.

⁷ Tarix shohidligi va saboqlari: Chorizm va sovet mustamlakachiligi davrida O`zbekiston milliy boyliklarining o`zlashtirilishi. – Nt.: Sharq., 2001.

Buxoro tarixiga oid bo`lgan ayrim masalalar xorijlik olimlar – buyuk britaniyalik Edvard Karr, fransiyalik Jozef Kastane, germaniyalik Reynxord ayzener, Amerikalik Oliver Roy⁸ asarlarida ham qisman o`z aksini topgan.

Anke Fon Kyugelgenning “Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVII - XIX в. в.)” asarida, asosan, XVIII asr oxiri XIX asrda Buxoroda yaratilgan to`qqizta yirik tarixiy asarlar o`rganiladi va aynana ana shu asrlar asosida Buxoroda yangi mang`itlar sulolası tarixi tadqiq etiladi. Muallifning eng katta yutuqlaridan biri shundaki, ushbu asarda Buxoro tarixshunoslari tomonidan XVIII – XIX asrda ishlatilgan atamalarga to`la xolda tayanadi va vogeliklarni bayon qilish xamda tahlil qilish chog`ida aynan ana shu atamalarda foydalanadi.

XX asrning so`nggi o`n yilligi va XXI asr boshida Rossiyada rus olimlari V. Medvedev, V. L. Genis tomonidan e`lon qilingan maqolalar va asarlarda⁹ Buxoro tarixining ayrim jixatlari, jumladan, Buxorodagi jadidchilik xarakati, qizil armiya qo`shinlarining Buxoroga nisbatan xarbiy xarakatlari va uning bostirib kirishi, Buxorodagi ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy va xarbiy jarayonlar taxlil qilingan.

G`olib G`oipov asarida esa Buxoro amirligining Hisori Shomon, Chag`aniyon¹⁰ va Dushanbe kabi hududlarining VIII asrdan to 1921 yilga qadar bo`lgan tarixi yoritilgan.

Muallif o`z asarida Amir Muzaffar va Amir Olimxon davrida Denov bekligining ijtimoiy – iqtisodiy va siyosiy ahvoli masalalari ustida xam qisman to`xtalib o`tgan.

Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqiy o`zining “Toj at-tavorix” (Tarixlar toji) nomli asarida mang`it hukmdorlarining birinchi namoyondalari tarixini bayon qiladi. Muallif ipealogik logitimatsiya asosida Muhammad Raximxon hukmronligini asoslab berishga xarakat qiladi.¹¹

⁸ Karr E. История Советской России Кню 1. Большевистская революция 1917 – 1923г.г. Т.1 – 2; – М. 1990.

⁹ Medvedev V. Начальная революция Бухара. 1920 год.

¹⁰ Muallif Xisor – u Chag`aniyon deb “Denov” bekligini nazarda tutgan.

¹¹ Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqiy. Toj at-tavorix || Qo`lyozma, Tojikiston FA Sharqshunoslik institute jamg`armasi 2282 – son.

Buxoro amiri Nasrullaxon davrixaqida muallifi noma'lum bo'lgan “Zafarnomayi Husrafiy” nomli nomli asar bizga keng ma'lumot beradi. Bu manbada Amir Nasrulloxning davlati chegaralarining kengayishi, amirlikning ichki xolati haqida qimmatli ma'lumotlarni olamiz.¹²

Buxoroda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida yashab ijod qilgan Mirzo Muhammad Sodiq Munshiy Jondoriy “Dahma-yi SHoxon”, “Futuxoti amiri Ma'sum va Amir Haydar”, “Tarixi manzum” asarlarining muallifi. Muallif mazkur asarida Shoxmuroddan (1785-1800) to Amir Abdul-Axadgacha bo'lgan davr xaqida ma'lumot beradi.

Buxoro tarixshunosligi maktabida aloxida o`rin egallagan Mirzo Muhammad Raxim (Salimiylar uning taxallusi bo'lgan) xaqida to`xtalib o'tishimiz joiz. Mirza Salimbekning asarlari bizning ilmiy tadqiqot mavzuimiz bo'yicha yoritilishi zarur bo'lgan ko`p masalalarning yechimiga yaqindan yordam beradi.

Biz “Tarixi Salimiylar” asarida berilgan Buxoroning ma'muriy tizimi, soliqlar sistemasi, xo`jaligi, Rossiya bilan o`zaro aloqalariga oid ma'lumotlardan keng foydalandik. Buxoro amiri amir Abdulaxadxon to`rt marotaba Rossiyaga safar qilganini kundalik sifatida yozib qoldirgan. Uning birinchi safari 1892-1893-yillari, to`rtinchisi 1906-1907-yillari bo`lib o`tgani. Amirning shu safarlarini tafsiloti “Roznama-yi safari feterburgx” va “Roznama-yi safari xayriyax asari chaxorumni janobi oily amiri Buxoro-yi Sharif bad or us-saltanati Feterburx” da keltirilgan. Bu ikkila asar O`zFA SHI xazinasida (2869 va 4316-sonlar) saqlanadi.¹³

Shuni ta'kidlash lozimki, eski tuzum inqirozga duchor bo'lib, sobiq ittifoq porakandalikka yuz tutgan bir paytda mamlakatimizda tobora keskin siyosiy ijtimoiy vaziyat, o'zligimizni anglash va toptalgan milliy g'ururimizni tiklashga qaratilgan intilish kuchayib borganligini ko'pgina asarlarda ko'ramiz. Mustaqillik davrida chop etilgan N.Jo'raev asarlarida yangicha qarash, va yangicha tahlil namoyon bo'lgan.

Mavzuning obekti: Buxoro amirligining davlat boshqaruv tizimi

¹² Asarning yagona nusxasi Dushanbeda saqlangan Tojikiston FA Sharqshunoslik institute jamg`armasi 95-son.

¹³ Birinchi kundalik “Ijtimoiy fikr” jurnalida bosilib chiqqan. \\ Ijtimoiy Fikr, 1998, 3,4-sonlar.

Predmeti: Buxoro amirligining iqtisodiy tarixida siyosiy tizim, iqtisodiy munosabatlar, an'anaviy ishlab chiqarish, savdo-sotiq munosabatlari.

Tadqiqot natijalarining ilmiy jihatdan yangilik darajasi, amaliy ahamiyati hamda tadbig'i: Malakaviy ishimiznin ilmiy ahamiyati ham shundaki Buxoro amirligining iqtisodiy tarixi ilmiy asosda tahlil va tadqiq etiladi. Amalda esa tarix faniga qiziquvchilar o'z dunyoqarashlarini shakllantirishda o'sha davr tarixiy jarayonlarini o'rganishda foydalanishlari mumkin bo'ladi. AL va KXK larida dars o'tish jarayonlarida qo'llash imkoniyati paydo bo'ladi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy-metodologik asoslari: BMI da Prezident I.A.Karimov asarlari, nutq-farmonlari, Konstitutsiyamizning asosiy g'oyalari, Vazirlar Mahkamasi va Oliy majlisning qarorlari nazariy-kontseptual asos bo'ldi. Tarixiy xolislik, mantiqiy birlik, obektiv yondashuv, sabab va mohiyatidagi uzviylikni saqlash usullari asosida o'rganildi.

Adabiyotlar tahlili: Ushbu Bitiruv malakaviy ishida avvalambor muhtaram Prezidentimiz I. A. Karimov yuqorida tilga olingan asarlari va turli anjumanlarda so'zlab o'tgan nutqlari, ommaviy axborot vositalari xodimlarining bilan bo'lgan suhbatlari, hamda XVIII asr o'rtalaridan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrda Buxoro amirligi tarixiga oid ilmiy-tarixiy asarlar, monografiya va maqolalardan foydalanildi. Xususan, mavzuga oid Raxbar Xoliqovaning « Buxoro – Rossiya tarix chorraxasida », Abduraxmon Nabiyevning « Mustaqillik uchun kurash yoxud parchalangan Turkiston tarixi », shuningdek, Feruza Amonovaning « Buxoro amirligi iqtisodiyotiga tarixiy nazar », Eshbolta Qobulovning « Surxon voxasi xo`jaligi » , Mirzo Badi Divonning « Majma ul-arkom », Muhammad Sharif ibni Abdushukur Sadri Ziyoning « Madrasaho-yi shahri Buxoro », Muhammadali Baljuvoniyning « Tarixi Nofe`iy », Tamkin Abduraxmon Buxoriyning « Matoli al-foxira va matolib at-tarixa ». V.V.Bartolning « Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии », A.A.Semyonovning « Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях их носителей в средневековой Бухаре », A.B.Vildanovaning « Подлинник бухарского трактат о чинах и званиях» kabi asarlardan foydalanildi. O'rganilayotgan sohaning mamlakat ichki

va tashqi aloqalarida erishilayotgan yutuqlari, muammolari hamda natijalari tahlil qilindi.

Mavjud adabiyotlar va radqiqotlar tahlili shundan dalolat beradiki, biz tanlagan mavzu bu borada yangi tadqiqotlar olib borishni taqazo qilishini yana bir bor ko`rsatib berdi. Muammoni o`rganilmaganligi, uning hozirgi kunda nafaqat mamlakatimiz taraqqiyoti uchun balki, ilmiy nazariy va amaliy ahamiyati ham dolzarbligini hisobga olib, uni tadqiqot ob`ekti sifatida tanladik.

Bituruv malakaviy ishining tuzilishi hamda tarkibi: Ushbu Bitiruv malakaviy ishi kirish, annotatsiya, adabiyotlar tahlili, ikki bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro`yhatidan iborat.

I bob. XVIII asr o'rtalari – XX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy tarixi.

1.3. Buxoro amirligining tarixshunosligi va manbashunosligi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 1995-yil 23-fevralda bo`lib o`tgan O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining ikkinchi chaqiriq 1-sessiyasida : « O`bekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari to`g`risida » gi ma`ruzasida : « Bugun bizning oldimizda shunday tarixiy imkoniyat paydo bo`ldiki, biz bosib o`tgan yo`limizni tanqidiy baxolab, milliy davlatchiligidan negizlarini aniqlab, buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o`tmishimizdagi boy an`analarni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog`imiz kerak », - deb ta`kidlaydi.¹⁴

O`zbekiston Respublikasi taraqqiyotining xozirgi bosqichida Vatan tarixinining barcha davrlarini yangi metodologik asosda to`g`ri tahlil etish va bayon qilish hamda xolisona xulosalar chiqarish tarix fanining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mana shu jixatdan olganda Buxoro amirligining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi iqtisodiy munosabatlari tarixini qayta o`rganish va yangi turli manbalar asosda jiddiy ilmiy tadqiqotlar vazifasi turibdi.

Boshqa xonliklar singari Buxoro amirligi tarixini o`rganish va talqin qilish borasida ko`p olim va tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Bugungi kunda eng asosiy vazifa amirlik tarixini yoritib beruvchi o`rganilmagan manba va xujjatlarni ilmiy iste`molga kiritib, barkamol avlodni mustaqillik ruxida tarbiyalaydigan yangi tadqiqotlar yaratish lozim. Prezident I.A.Karimov quyidagi so`zlarni tarixchilar uchun muhim metodologik ko`rsatma bo`lishi lozim : « Zamonlar o`tar, yillar, asrlar o`tadi. Hech shubxa yo`qki, farzandlarimiz, nevaralarimiz, kelajak nasllar Buxoroga, uning qadim tarixiga qayta-qayta murojat qiladilar ».¹⁵

¹⁴ I.A.Karimov. O`zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari \\\ Vatan sajdahoh kabi muqaddasdir. T.3. – T.: O`bekiston. 1996. 7-bet.

¹⁵ I.A.Karimov. Buxoro shahrining 2500 yilligiga bag`ishlangan tantanali marosimdagи tabrik so`zi. \\\Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo`lida.T.6. – T.: O`zbekiston. 1997, 373-bet.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Rossiya-Buxoro munosabatlari tarixi mavzusining o`rganilishiga bag`ishlangan barcha ilmiy adabiyotlar va maqolalarning tarixiy taxlili, uning o`rganilish vaqt, mazmuni, hududi xamda yondashuv uslubi xarakteri bo`yicha uni uch davrga bo`lib tahlil qilish vat a`riflashga imkon beradi.

Birinchi davrga taaluqli adabiyotlar tarkibiga bevosita chor Rassiyasi bosqini olib borilgan va uning mustamlaka xkumronligi o`rnatilgan davr, ya`ni XIX asrning ikkinchi yarmi- XX asr boshlarida yaratilgan tarixiy asarlar majmuasini kiritish mumkin.

Ikkinci davrga taluqli adabiyotlar tarkibiga esa bevosita 1917-yil oktabr davlat to`ntarishidan to 1991-yilga qadar, ya`ni savetlar tuzumi davrida nashr etilgan va markscha-leninchha metadalogiyaga asoslangan xolda yaratigan tarixiy asarlar va ilmiy tadqiqotlarning juda katta turkumi mansub bo`lib, ular tadqiqot jarayonida alovida yondashuv talab etadi.

Uchinchi davrga taaluqli adabiyotlar tarkibiga bevosita O`zbekiston o`z mustaqilligini qo`lga kiritgandan so`ng, ya`ni mustaqillik yillarida yangicha dunyoqarash va yangicha yondashish asosida yaratilgan ilmiy ishlar majmuasi mansubdir.¹⁶

XIX asr oxiri - XX boshlarida bevosita o`sha davr tarixiy voqealar guvoxlari va ishtirokchilari tomonidan yaratilgan birinchi davrga oid xisoblangan asarlar yig`indisi bugungi kunda o`z qimmatini va muhumligini jixaddan nodir yozma manbalar xisoblanadi. Mana shuning uchun xam biz ularni bir tomonidan, bevosita o`sha davrda yaratilgan va biz o`rganayotgan mavzuga oid bo`lgan ilk asarlar jumlasiga kiritgan bo`lsak, ikkinchi tomonidan, bugungi kunda ulr juda oz nosxada saqlanib qolganligi va yozma manba siatida baxolanayotganligi xamda ularning bebaxo va nodir xisoblanganligi uchun, ularni yozma tarixiy manbalar qatorida kiritib, ulardan ko`proq yozma manba sifatida foydalandik.

Birinchi davrga oid asarlarda chor Rossiyasining O`rta Osiyoga, shu jumladan, Buxoro amirligiga qarshi xarbiy xarakatlari va u yerda olib brogan

¹⁶ Raxbar Xoliqova. Buxoro – Rossiya tarix chorrxasida. 9-bet

mustamlakachilik siyosati tarixi qisman o`rganilgan. Ilmiy tadqiqot mavzuimizga taaluqli bo`lgan ikkinchi davrga oid adabiyotlar majmuasini 1917-yildan 1991-yilga qadar chop etilgan asrlar tashkil etadi. Ularga I. A. Remes, A. A. Semenov, V. Bartold, S. Ayniy, F. Xo`jayev, A. X. Xamroyev, A. Muhammadjonov va T. Nematov, O. Suxareva, B. Iskandarov, L. SHek, A. Majlisov, M. Vaxobov, A. Ishonov, N. Xalfin, A. Bobioxojayev, I. Mo`minov, A. Fomchenko, B. Lunin, T. To`xtametov, A. Ryabiniskiy, M. Abduraimov, T. Fayziyev, O. Chexovich, K. Muxsinova, L. Levteva, N. Norqulov, G. Ahmadjonov, M. Vekselman, G. Mixaleva asrlarini kiritish mumkin. Bu asarlarni umumlashtirgan holda olib qarab, ularni sovet davri tarixshunosligi mahsuli deb qarash mumkin.

Chor Rossiyasi tomonidan Buxoro amirligini o`ziga qaram qilish siyosatining o`ziga xos xususiyatlarini ilmiy tahlil etishga bag`ishlangan sovet tarixshunosligidagi ilk asarlar XX asrning 20-yillaridan boshlab nashr etila boshlandi.

Shuni aloxida ta`kidlash joizki, aynan sovet tarixshunosligida 20-yillarda chop etilgan asarlar hali yakkapartiyaviylik yo`l-yo`riqlari va ijtimoiy-siyosiy fikr ilmda ustun bo`lmaganligi sababli o`zining tarixiy voqealarini holisona va tarixiylik asosida baxolanishi bilan so`nngi yillar, ayniqsa 50-80- yillar o`rtalarida yaratilga asarlardan tubdan farq qiladi.

Jumladan, 20-yillarda S. Ayniy, I. Remez, A. Semenev, V. Bartoldlar tomonidan yozilgan asarlar, aynan yuqorida qayd etilgan tarixiylik, holisona baxolash, xaqqoniylig mezonlari asosida tarixiy voqealarga yondashilganligi va ilmiy tahlil etilganligi bilan bugungi kunda xam o`z qimmatini yo`qotmagan asarlar majmuasini tashkil etadi.

Semenev tomonidan yaratilgan asarlarning qimmatli tomoni shundaki, olim ularda ilk bor mahalliy manbalarni chuqur o`rganish va ularni tahlil etish asosida Buxoro amirligi ijtimoiy- siyosiy tizimi, soliq tizimi, soliq yig`ish mexanizmi to`g`risida aniq va ravshan ilmiy fikrlarni ilgari surish bilan bir qatorda, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligi davlat tizimi, davlat boshqaruvi, amirlikdagi mavjud bo`lgan amallar va unvonlar tog`risida aniq ma`lumotlarni

ilmiy muomalaga olib kirib, ularni tahlil etish asosida o`z fikrlarini va xulosalarini bayon qilgan. Unimg ushbu ilmiy xulosalarini bugungi kunda xam davlatchiligidiz tarixi bilan shug`ullanuvchi ilmiy tasavvur va manba sifatida xizmat qilmoqda.

Buxoro amirligining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy – siyosiy tarixini o`rganish va tahlil qilishda S. Ayniy tomonidan yaratilgan asrlar ham muhim o`rin tutadi. Bu borada, ayniqsa uning “ Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar” asari alohida axamiyatga molik. Zero, aynan mana shu asar Buxoro inqilobi tarixiga bag`ishlab yozilgan ilk asarlardan hisoblanadi. S. Ayniy tomonidan yaratilgan asrlarning aksariyati tarixiy-memuar asarlar xisoblanadi.

XX asrning 30-40-yillarida Buxoro tarixiga bag`ishlangan asarlar nihoyatda kam yaratilgan. Bu davrga oid asarlar jumlasiga A. M. Ryabiniskiy, O. D. Chexovich, A. X. Boboxo`jayev, A. X. Hamroyev, B. Fofurov va N. N. Proxorovlarning hamkorlikda yaratilgan asarlari xamda X. Bekmuxamedov tomonidan 1949-yilda himoya qilingan “ Народное движение 1910 г. Бухаре” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini ko`rsatish mumkin.

A. M. Ryabiniskiy o`z maqolasida chor Rossiyasi tomonidan Buxozo amirligining qaram etilishi tarixi ustida fikr yuritgan bo`lsa, B. Fofurov, N. N. Proxorovlarning hamkorlikda yaratgan asrlarida Buxoro amirligining so`nggi yillari, uning tugatilish masalalari yoritishga katta e`tabor qaratilgan.

A. X. Hamroyevning ilmiy-tadqiqot ishlarida esa Buxoro amirligi qishloq xo`jaligi masalalari, ayniqsa XIX asrda Buxorodagi yer-suv munosabatlari tarixi xamda Buxorodagi 1910-yil yanvar voqealari tafsiloti to`g`risida atroflicha fikr yuritilgan.

A. X. Boboxo`jayev maqolasida Buxoro amirliginingeng so`nggi kunlari, uning tugatilishi, inglizlarning O`rta Osiyoga kirib kelishi va unga nisbatan Buxoroning tutgan mavqeい masalalariga atroflicha to`xtalib o`tgan.

X. Bekmuhammedov esa o`z nomzodlik dessertatsiyasida XX asr boshlarida Buxoro tarixida muhim siyosiy voqeа xisoblangan -1910- yil sunniylar bilan shialar o`rtasidagi nizo va qarash xamda qonli to`qnashuvlar keng va atroflicha ilmiy tarzda yoritib berilgan.

XX asrning 50-yillarida yaratilgan asrlar jumlasiga I. A. Remes, A. A. Semenov, V. Bartold, S. Ayniy, F. Xo`jayev, A. X. Xamroyev, A. Muhammadjonov va T. Nematov, O. Suxareva, B. Iskandarov, L. SHek, A. Majlisov, M. Vaxobov, A. Ishonov, N. Xalfin tomonidan yaratilgan tadqiqotlar kiradi. Ushbu olimlar yaratgan asarlarning qimmatli tomoni shundaki, ularda qo`lyozma asarlar va arxiv materiallaridan juda unumli foydalanilgan va ilk marotaba ular tomonidan ilmiy muomalaga olib kirilgan.

T. Fayziyev o`z asarlarida Buxoro xonligida qul savdosi, qullardan foydalanish va qullar to`g`risida ma`lumotlar beruvchi manbalar to`g`risida o`z fikrlarini bayon qilgan.

A. Majlisov va B. I. Iskandarov asarlarida esa Sharqiy Buxoro va Pomir, ularning iqtisodiyoti, agrar xolati va u yerdagи siyosiy voqealar bilan bir qatorda, u yerdagи mahalliy boshqaruv tizimi to`g`risida ham qimmatli ma`lumotlat o`z aksini topgan.

A. X. Hamroyev asarlarida ko`proq Buxoroning XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o`troq aholi turmush tarsi va xo`jaligi, qishloq xo`jaligi, yer-suv munosabatlari masalalarini yoritishga qaratilgan.

A. P. Fomchenko o`z asrlarida XIX asr oxiri XX boshlarida Buxoro amirligi hududida rus manzilgohlarining paydo bo`lishi va ularning joylashishi to`g`risidagi masalalarini yoritishga o`z e`tiborini qaratgan.

Chor Rossiyasining Turkistonda, shu jumladan, Buxoro amirligida amalgam shingan metrapoliya axolisini ko`cherish siyosatini massus tadqiq etgan A. P. Fomchenko juda ko`plab arxiv materiallarini va xujjatlarini ilmiy tahlil etib, ularni ilmiy muomalaga olib kirib, ko`cherish siyosatining Buxoro amirligidagi o`ziga xos bo`lgan xususiyatlarini ochib berdi.

O`z zamondoshlari kabi A. P. Fomchenko xam, kochirish siyosatini o`zi yashagan davrning hukmron mafkurasi va buyuk davlatchilik nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda tahlil etadi. Jumladan, u Buxoro amirligiga ruslarni ko`chirib olib kelish va rus manzilgohlari paydo bo`lishining asosiy sababini Rossiyaning mintaqadagi xarbiy- strategic rejalarini, ingliz-rus raqobati bilan izoxlaydi.

Buxoro amirligining davlat qurilishi, uning boshqaruvi, qishloq xo`jaligi hayoti va agrar masalalar, amirlikdagi irrigatsiya shoxobchalari holati, sug`orish texnalogiyalari, qishloq xo`jaligi ekinlari va qurollari, yerga egalik turlari va ularning izoxi to`g`risidagi muhim ma`lumotlar M. A. Abduraimov asarida berilgan bo`lib, ushbu asar o`zining o`sha davr siyosatidan uzoqligi va xolisligi xamda ob`ektiv holatda yozilganligi bilan o`sha davrda yaratilgan asarlardan tubdan farq qiladi.

B. X. Karmisheva va O. A. Suxarevalar tomonidan yozilgan asarlar esa Buxoro shahri, amirlik shaxarlari tarixi, shaxarlar tuzilishi, uning aholisi, amirlikda istiqomat qilgan xalqlar, kabilar to`g`risida o`ta muhim ma`lumotlar berilganligi bilan ajralib turadi.

X. Z. Ziyoyev asarlarida Buxoro amirligining Sibir bilan olib brogan siyosiy, iqtisodiy va savdo aloqalari kabi masalalar keng yoritilgan. M. I. Vekselman asarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida amirlik iqtisodiyotida chor Rossiyasining monopolistic kapitali va xorijiy kapitalning kirib kelishi va ularning o`rni kabi masalalarga katta e`tabor berilgan.

N. A. Xalfin, A. I. Eshonov, T. G. To`xtametov xamda A. R. Muhammadjonov va T. Nematovlarning hamkorlikda yaratilgan asarlari bevosita Buxoro amirligi tarixinining XIX-XX asrlar davriga oid asarlardan hisoblanadi.

A. R. Muhammadjonov va T. Nematovlarning asarida Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabatlari tarixini o`rganish uchun muhim hisoblangan ba`zi bir manbalar Rossiya tomonidan Buxoroga yuborilgan elchilik missiyalari faoliyati to`g`risidagi ma`lumotlar berilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya Buxoro munosabatlari tarixiga bevosita bag`ishlangan asarlar jumlasiga A. I. Eshonov, T. G. To`xtametovning Buxoro amirligi va chor Rossiyasi o`rtasida olib borilgan iqtisodiy, siyosiy va diplomatic munosabatlar tarixi ochib berilgan asarlarini kiritish mumkin.

Ushbuasarlarning o`sha davrdagi ko`plab arxiv materiallarini keng jalb etgan holda yozilganligini alohida qayd etish bilan bir qatorda, ularning davr mafkurasi

va g`oyasi asosida yozilganligini xam qayd etish lozim. Aynan mana shuning uchun ham, aksariyat holatlarda fikr yuritilgan masalalar bo`yicha mualliflar davr g`oyasi va mafkurasi nuqtai nazaridan xulosa chiqarganlar.

O`rganilayotgan mavzuga oid adabiyotlarning uchinchi guruxiga bevosita mustaqillik yillarida respublikamiz olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar va chop etilgan asarlar mansub bo`lib, ular yangicha uslubiy yondashuvlar asosida yaratilganligi, masalaga milliy va umuminsoniy manfaatlar xamda tarixiy xaqiqat mezonii nuqtai nazaridan qaralganligi bilan ajralib turadi.

X.Ziyoyov, A.G.Ahmadjonov, SH.Vohidov, K.Hakimova, M.Hamidova, B.Ergashev, R.Holiqova va boshqa mualliflarning ilmiy tadqiqotlari mustaqillik davri mahsuli hisoblanib, ular yaratgan asarlar va maqolalarda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya – Buxoro munosabatlari tarixining ayrim jihatlariga taaluqli masalalar ustida to`xtalib o`tilgan.¹⁷

SH. Voxidov tomonidan yaratilgan asarlar va uning tadqiqotlarida Buxoro amirligida mavjud bo`lgan unvon va mansablar, ularning vazifasi keng izohlab berilgan bo`lib, muallif tomonidan mahalliy tarixiy manbalarni ilmiy muomalaga olib kiritilganligi alovida diqqatga sazovordir. Shu bilan birga, o`sha davr g`oyasi va mafkurasiga bog`lanmay yozilganligi xam muallifning prinsipial pozitsiyasini ko`rsatadi.

Shodmon Vohidov tomonidan yaratilga va 1996-yilda nashr etilgan “Qo`qon xonligi va Buxoro amirligida unvon va mansablar” asari muhim manba hisoblanadi. Amirlikdagi unvon va mansablar muallif tomonidan Mirza Badi Devonning “Majmat ul arkom” asari asosida talqin qilinadi. Ushbu risolada XVII-XIX asrlarda Buxoro tarixida mavjud bo`lgan unvon va mansablar keng talqin etilishi bilan bir qatorda, o`sha davrdagi davlat boshqaruvi masalalari nafaqat yoritilib berilgan, balki ilmiy jixatdan tahlil etilgan bo`lib, u asarning ilmiy darajasi va saviyasi yuqori ekanligidan dalolat beradi.

¹⁷ X.Z.Ziyoyev. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVII – XX asr boshlari) – T.:Sharq, 1998.

X. Z. Ziyoyevning 1998-yilda “ Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII-XX asr boshlarida)” nomli monografiyasi chop etilgan. Muallif ushbu asarda, birinchilardan bo`lib, Turkiston xalqlarining chor mustamlakachi zolimlariga qarshi olib brogan umumxalq kurashini milliy – ozodlik xarakati ekanligini e`tirof etadi.

K. Z. Hakimovaning “крестьянство Бухарского эмирата в конце XIX-начале XX века” nomli asarida Buxoro dehqonlari xayoti, ularning axvoli, og`ir ahvoli, og`ir mexnati va ularga nisbatan o`tkazilgan zulm xamda dehqonlar noroziligining kelib chiqishi sabablari ustida to`xtalish bilan birga, soliqlar siyosatidan norozi bo`lgan dexqonlar chiqishlari to`g`risidagi ma`lumotlarni atroflicha yoritishga muvaffaq bo`lgan.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimov asarlarida **10** O`zbekiston tarixini holisona va haqqoniy o`rganish o`z tahlilini topgandan so`ng o`zbek xalqi davlatchiligi tarixini tadqiq etish borasida jiddiy ishlar amalgam oshirildi.

A. R. Muhammadjonov taxriri ostida nashr etilgan “ Населенные пункты Бухарского эмирата ” kitobida o`zbek xalqi tarixida ilk bora O`zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivining “ Buxoro amiri qo`shbegisi devonxonasi ” jamlamasi xujjatlari asosida Buxoro amirligidagi geografik nomlar ro`yxati to`la ravishda berilgan.

Ushbu kitobda Buxoro amirligi hududiy tuzilishi to`g`risida nihoyatda muhim va boy geografik, tarixiy- etnografik va lingvistik ma`lumotlar jamlangan bo`lib, ushbu tadqiqot ishimizni tayyorlashda muhim o`rin kasb etadi.

Buxoro amirligining mustamlaka davri tarixi to`g`risidagi fikr – mulohazalar va ilmiy bilim darajasini yanada boyitishda uch jildlik “ O`zbekistonning yangi tarixi ” kitobining “ Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida ”.¹⁸ nomli birinchi kitobida va “ Tarix shohidligi va saboqlari: chorizm va sovet mustamlakachiligi davrida O`zbekiston milliy boyliklarining o`zlashtirilishi ”¹⁹ nomli asarlar o`ta muhim xisoblanadi.

¹⁸ O`zbekistonning yangi tarixi: 1 – kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – T., Sharq, 2000.

¹⁹ Tarix shohidligi va saboqlari: Chorizm va sovet mustamlakachiligi davrida O`zbekiston milliy boyliklarining o`zlashtirilishi. – Nt.: Sharq., 2001.

Chet ellik tarixchilar jumladan, Odre Berton o`z asarlarida 1558-1920-yillarda Buxoro tarixida savdo, savdo aloqalari, elchilik, Buxoro bilan Hindiston o`rtasidagi savdo yo`llari, buxorolik yahudiyarning Buxoro savdo munosabatlarida tutgan o`rni kabi qiziqarli masalalarni toritishga katta e`tabor qaratgan.

Shuningdek, ushbu muallif XVII asrda Buxoroda tutqinlikda bo`lgan chor Rassiyasi fuqorolari tarixi masalasiga bag`ishlangan ilmiy tadqiqotlar ham olib brogan.

Buxoro tarixiga oid bo`lgan ayrim masalalar xorijlik olimlar – buyuk britaniyalik Edvard Karr, fransiyalik Jozef Kastane, germaniyalik Reynxord ayzener, Amerikalik Oliver Roy²⁰ asarlarida ham qisman o`z aksini topgan.

Anke Fon Kyugelgenning “Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVII - XIX в. в.)” asarida, asosan, XVIII asr oxiri XIX asrda Buxoroda yaratilgan to`qqizta yirik tarixiy asarlar o`rganiladi va aynana ana shu asrlar asosida Buxoroda yangi mang`itlar sulolasiga tarixi tadqiq etiladi. Muallifning eng katta yutuqlaridan biri shundaki, ushbu asarda Buxoro tarixshunoslari tomonidan XVIII – XIX asrda ishlatilgan atamalarga to`la xolda tayanadi va voqeliklarni bayon qilish xamda tahlil qilish chog`ida aynan ana shu atamalarda foydalanadi. Eng muhim, muallif o`z asarida mang`itlar sulolasiga taaluqli bo`lgan dastlabki to`rt hukmdor – Muhammad Rahim, Muhammad Doniyolbiy, Shoxmurod va Amir Haydarlarning taxtga kelishi, ularning hukmronligi, davlat boshqaruv xissatlari, ular yashagan davrdagi tarixshunoslari asari xamda ular yashab bo`lgandan keyingi davrda asarlar yaratgan tarishunoslari tomonidanqanday baxo berilganligiga, ularning shaxsi qay tarzda ta`riflanganligiga juda katta e`tabor qaratgan.

XX asrning so`nggi o`n yilligi va XXI asr boshida Rossiyada rus olimlari V. Medvedev, V. L. Genis tomonidan e`lon qilingan maqolalar va asarlarda²¹ Buxoro tarixinining ayrim jixatlari, jumladan, Buxorodagi jadidchilik xarakati, qizil

²⁰ Karr E. История Советской России Кню 1. Большевистская революция 1917 – 1923г.г. Т.1 – 2; – М. 1990.

²¹ Medvedev V. Начальная революцию Бухара. 1920 год.

armiya qo`shinlarining Buxoroga nisbatan xarbiy xarakatlari va uning bostirib kirishi, Buxorodagi ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy va xarbiy jarayonlar taxlil qilingan.

Nomoz Hotamov kitobida Rus-Buxoro va Sovet-Buxoro munosabatlari masalalari, yosh buxoroliklar faoliyati, Buxoro masalasi bo`yicha Turkfront qo`mondonligi pozitsiyasi, amirlikning Shaxrisabz, Kitob, G`uzor, Qarshi, Qorako`l va Karmana kabi hududlarida amirlik tuzumining ag`darilishi kabi masalalar yoritilgan.

G`olib G`oipov asarida esa Buxoro amirligining Hisori Shomon, Chag`aniyon²² va Dushanbe kabi hududlarining VIII asrdan to 1921 yilga qadar bo`lgan tarixi yoritilgan.

Muallif o`z asarida Amir Muzaffar va Amir Olimxon davrida Denov bekligining ijtimoiy – iqtisodiy va siyosiy ahvoli masalalari ustida xam qisman to`xtalib o`tgan.

Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqiy o`zining “Toj at-tavorix” (Tarixlar toji) nomli asarida mang`it hukmdorlarining birinchi namoyondalari tarixini bayon qiladi. Muallif ipealogik logitimatsiya asosida Muhammad Raximxon hukmronligini asoslab berishga xarakat qiladi.²³

Buxoro amiri Nasrullaxon davrixaqida muallifi noma`lum bo`lgan “Zafarnomayi Husrafiy” nomli nomli asar bizga keng ma`lumot beradi. Bu manbada Amir Nasrulloxning davlati chegaralarining kengayishi, amirlikning ichki xolati haqida qimmatli ma`lumotlarni olamiz.²⁴

Buxoroda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida yashab ijod qilgan Mirzo Muhammad Sodiq Munshiy Jondoriy “Dahma-yi SHoxon”, “Futuxoti amiri Ma`sум va Amir Haydar”, “Tarixi manzum” asarlarining muallifi. Muallif mazkur asarida Shoxmuroddan (1785-1800) to Amir Abdul-Axadgacha bo`lgan davr xaqida ma`lumot beradi.

²² Muallif Xisor – u Chag`aniyon deb “Denov” bekligini nazarda tutgan.

²³ Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqiy. Toj at-tavorix \\\ Qo`lyozma, Tojikiston FA Sharqshunoslik institute jamg`armasi 2282 – son.

²⁴ Asarning yagona nusxasi Dushanbeda saqlangan Tojikiston FA Sharqshunoslik institute jamg`armasi 95-sont.

Buxoro tarixshunosligi maktabida aloxida o`rin egallagan Mirzo Muhammad Raxim (Salimiylar uning taxallusi bo`lgan) xaqida to`xtalib o`tishimiz joiz. Mirza Salimbekning asarlari bizning ilmiy tadqiqot mavzuimiz bo`yicha yoritilishi zarur bo`lgan ko`p masalalarning yechimiga yaqindan yordam beradi.

Biz “Tarixi Salimiylar” asarida berilgan Buxoroning ma`muriy tizimi, soliqlar sistemasi, xo`jaligi, Rossiya bilan o`zaro aloqalariga oid ma`lumotlardan keng foydalandik. Buxoro amiri amir Abdulaxadxon to`rt marotaba Rossiyaga safar qilganini kundalik sifatida yozib qoldirgan. Uning birinchi safari 1892-1893-yillari, to`rtinchisi 1906-1907-yillari bo`lib o`tgani. Amirning shu safarlari tafsiloti “Roznama-yi safari feterburgx” va “Roznama-yi safari xayriyax asari chaxorumi janobi oily amiri Buxoro-yi Sharif bad or us-sultanati Feterburx” da keltirilgan. Bu ikkila asar O`zFA SHI xazinasida (2869 va 4316-sonlar) saqlanadi.²⁵

²⁵ Birinchi kundalik “Ijtimoiy fikr” jurnalida bosilib chiqqan. \\ Ijtimoiy Fikr, 1998, 3,4-sonlar.

1.2 XVII asr o'rtalaridan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrda Buxoro amirligidagi ijtimoiy-siyosiy ahvol.

Tarixiy tadqiqotlarda keltirilishicha, mang'itlar yirik turkiy urug'lardan biri bo'lib, ular dastlab XII- XIII asrlarda Dashti Qipchoq, Idil (Volga) va Yoyiq daryolari oralig'ida yashagan. XIV asrning oxirida Oltin O'rta davlatidan ajralib chiqib, alohida Mang'it O'rdani tashkil qilganlar. XV asr o'rtalarida mang'itlar no'g'aylar (nog'aylar) deb atalgan. Mang'it O'rda ham bu paytdan boshlab No'g'ay O'rda (No'g'ay xonligi) nomini olgan. No'g'ay O'rda davlatida asosan mang'itlar va qo'ng'irotlar yashagan. XVI asr o'rtalarida bu davlat ikkiga katta va kichik No'g'ay davlatlariga bo'linib ketgan. Keyinchalik Katta No'g'ay tarkibidagi mang'itlar qavmi o'zbeklar, qoraqalpoqlar va qisman qozoqlar tarkibiga kirganlar.

O'tmish tariximizga nazar solsak milliy davlatchiligidan turli davrlaridagi yuksalish va inqirozi, fojialariga daxldor tarixiy voqealarni jarayonlar jamiyatning ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy va ma`naviyxayotiga qanchalikta`sir etganligi yanada ravshanroq namoyon bo`ladi.

Buxoro xonligi tarixida (1785- amir Shoxmurod davridan boshlab amirlik) mang`itlar sulolasi hukmronligi alohida ahamiyatga molik davlat boshqaruvi tizimiga egaligi bilan ajralib turadi.

Buxoro amirligi tarixida mang`itlar sulolasi hukmronligi tarixi 1756- yildan boshlab, 1920-yilga qadar davom etdi. Mang`itlarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan davlat boshlig'i avval xon, so`ngra amir deb yuritala boshlandi, xonlik esa amirlik deb atala boshlandi. 1756-yilda Muhammad Rahimbiy o`zini "xon" deb e`lon qiladi va shu yildan boshlab Buxoro xonligi tarixida rasman mang`itlar sulolasi hukmronligi boshlandi.²⁶

Ichki kelishmovchiliklar va nizolar natijasida ko`chmanchilar Samarqand va Buxoroning shaxar va qishloqlarini talab, kishilarini asir qilib olib ketganlar. Aholining ko`pchiligi Hisor va Farg'onaga qochgan, shahar va qishloqlar bo'shab qolgan, ocharchilik va vabo xavfi kuchaygan. Eron shoxi Nodir Afshor 1736-yilda

²⁶ Shodmon Vohidov. Qo`qon xonligi va Buxoro amirligidagi unvon va mansablar. – T., 1996, 22 - bet

o`g`li Rizoqulni Buxoro hududini egallash uchun jo`natadi, Amudaryodan kechib o`tib, Qarshi shaxrini qamalga oldi. Qarshi hokimi Hakimbiy fors qo`s Shiniga qarshi Abulfayzxon bilan birgalikda qarshilik ko`rsatdi, ammo g`alaba dushmanga nasib etdi. Qarshi qamali boshlangan bir vaziyatda Nodirshox qo`s Shinni orqaga qaytarish haqida farmon berdi. 1740-yili Nodirshox katta qo`s Shin bilan Buxoro, Qarshi, Shaxrisabz, Samarqand va Hisorni egallab, katta boyliklarni olib ketdi. Huddi shu davrda Muhammad Hakimbiyning o`g`li Muhammad Hakimbiy Nodirshoxning xizmatiga kirdi. 1747-yilda Nodirshoxning Movarounnahrga navbatdagi yurishi amalga oshirildi, shu vaqtda Abulfayzxon saroy fitnasi oqibatida o`ldirildi. Vaziyatdan ustalik bilan foydalangan Muhammad Rahim Nodirshox yordamida Buxoro taxtini egalladi.

1747-yilda ashtarkoniylar sulolasiga faoliyatiga chek qo`yilgan davr edi. Hokimiyat uchun kurash soxta xonlardan bo`lgan Abdulmo`min va Ubaydullaxon qo`lida bo`lsada, biroq Buxoro hokimiyatini amalda mang`itlarning yirik amaldorlaridan Muhammad Rahimbiy ixtiyorida edi. Katta siyosiy qobiliyatga ega Muhammad Rahimbiy kuchli harbiy intizom o`rnatilgan qo`s Shin tuzdi, hokimiyatni mustahkamlash maqsadida bir qator tadbirlar o`tkazdi. Tadbirkor, qattiqqo`l, g`ayratli siyosatchi bo`lgan Muhammad Rahimbiy ashtarkoniylar davridagi siyosiy tarqoqlikning oldini olishga intildi. Davlatni mustahkamlovchi siyosiy-ma`muriy islohotlar o`tkazdi.

Mamlakatdagi siyosiy vaziyatning yaxshilinishidan manfaatdor kuchlar: yirik yer egalari, savdogarlar, din peshvolari ham uning intilishlarini qo`llab-quvvatladi. Ishni, avvalo, saroy amaldorlarini o`zgartirishdan, markaziy boshqaruvni tartibga solishdan boshlagan Muhammad Rahimbiy asta-sekin viloyatlar hokimligiga ham o`ziga sodiq odamlarni qo`yishga kirishdi. 1756-yil 17-dekabrda Muhammad Rahimbiy qadimiy odatga ko`ra oq kigizga solinib, uning to`rt tomonini yirik o`zbek urug`lari (mang`it, saroy, qipchoq, bahrin) vakillari ko`tarib taxtga o`tkazildi.

Muhammad Rahimbiy mamlakatda o`zining mutlaq hukmdorligini o`rnatish hamda ichki boshboshdoqlikni tugatish siyosatini tutdi. Bunday siyosatdan

ko`zlangan maqsad – markazlashgan davlatni tiklash edi. Muhammad Rahimbiy bu siyosatni ro`yobga chiqarishga qat`iy kirishdi. U barcha mahalliy hukmdorlarni o`z huzuriga chorlab, ularga o`zining asl maqsadini, o`z boshqaruv dasturini ma`lum qildi. Lekin davom etayotgan ichki nizolar, urshlar mamlakatni xonavayron qilayotganligi, xo`jalik savdo-sotiq ishlarining izdan chiqayotganligi, agar bu jarayonlar bundan buyon ham davom etadigan bo`lsa, davlat halokati muqarrar ekanligini alohida ta`kidladi. Qaysi mahalliy mulkdor markaziy hokimiyatga bo`ysunmasa, ayovsiz jazoga tortilishini ogohlantirdi.

Muhammad Rahimbiy mavqeini mustahkamlash uchun Samarqand, Miyonqol, G`uzor, Shaxrisabz, Karmana, Chorjo`y va Kerki kabi iqtisodiy markazlarni Buxoro amirligi siyosiy ta`siriga oldi. Ayni paytda, u markaziy hokimiyatga bo`ysunmaslikka urinayotgan qabilalarni turgan joyidan ko`chirtirib yuborish siyosatini tutdi. Masalan, burqut, qipchoq, yeti urug`, bahrin, yuz, kenagas, saroy va boshqa qabilalarga nisbatan ana shunday siyosat yuritildi.

Muhammad Rahimbiy Abdulmo`min (1747-1751), Ubaydullaxon II (1751-1754) va Sherg`ozi (1754-1756) nomlaridan davlatni boshqargan davrida bir qator harbiy yurishlar qilib, o`zining siyosiy hokimiyatini mustahkamlab oldi.

Muhammad Rahimbiy 1743-1748-yillar oralig`ida Miyonqol, Nurota, Hisor, Qo`badiyon, Boysun, Shaxrisabz, G`uzorga bo`ysunmagan mulkdorlarni bo`ysundirish uchun xarbiy yurishlar uyushtirdi.²⁷ Buxoro amiri Muhammad Rahimbiy davrida mamlakat hududi kengaytirilib, siyosiy hokimiyat mustahkamlandi, xo`jalik tizimi tartibga solindi, soliq va savdo-sotiq ishlari yo`lga qo`yildi.

Buxoro amirligining xo`jalik, iqtisodiy ishlab chiqarish ahvoli, ma`muriy boshqaruv tizimidagi nomukammal siyosat haqida fikr bildirish juda zarur. Ta`kidlash lozimki, Buxoro amirligi boshqaruv tizimi yetuk siyosiy tizimga ega emas hamda aniq bir tizimga solinmagan edi.

XVIII asr boshlariga kelganda Hisor voxasi hududlari siyosiy kurash maydoniga aylanib qolgandi. XVIII asr o`rtalarida Hisor hududi Surhon

²⁷ История Узбекистана. Т.III. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 150.

vohasining Mirshodi qishlog`idan boshlangan. Umuman, Sharqiy Buxoro yerlarining mustaqil ravishda o`zini o`zi boshqarib kelishi Rossiya imperiyasi istilosigacha davom etdi. Rossiya elchilar Surxon vohasi yerlariga 1675-yil kelgan, elchilar Buxoro orqali Pattakesar – Termiz kechuvi orqali Afg`onistonga o`tish davrida Sherabod, Termiz, Boysun bekliklari, uning hududi, tabiiy imkoniyatlari xususida anchagina ma`lumotlat to`plagan.²⁸ **67.** Muhim strategik ahamiyatga ega bu hudud mamlakat tashqi siyosati va savdo munosabatlarida katta ro`l o`ynardi. Shu sababli Muhammad Rahimbiy Surxon vohasi hududlariga uch marta yurish qilgan.²⁹ **68** Birinchi jang Poshxurd qishlog`i atrofida yuz beradi va mahalliy beklar g`alaba qozonishadi. Ikkinci yurishda Sherabod qal`asi egallanib, 3 ming bosh ot, 500 tuyaga ortilgan qimmatbaxo mollar va 20 ming tanga Buxoroga olib ketiladi.

Muhammad Rahimbiy Buxoro amiri deb e`lon qilingandan so`ng ham Hisor o`lkasi uning hokimiyatini tan olmadidi. 1757-1758-yillar bo`ysunishni istamagan Hisor, Denov, Dushanbe, Boysun va Termizga qarshi navbatdagi xarbiy yurishlarni uyushtirdi. ³⁰ **69**

1757-yil Denovda yuz bergen amir navkarlari va savdo ahli o`rtasidagi to`qnashuv “Toj ut-tavorix” asarida quyidagicha tasvirlanadi: “1757-yil 4-may kuni Denov shahrida odatdagicha viloyatning hamma tomonlaridan oldi-sotdi qilish uchun kelgan juda ko`p kishilar to`plangandi. Ular hech narsadan xabarsiz o`zlarini savdo ishlari bilan mashg`ul bo`lib foyda chiqarib olish bilan ovora edilar. Ammo qo`zg`alon ko`targan mahalliy amirning yigitlari har qaysi darvozadan bitta-bitta shaxar ichiga kirib keldilar va xalq bilan liq to`la savdo qizib turgan bozorga hujum qildilar. Ular yovvoyi sherlardek tinch aholi ustiga yopirildilar, bozorni tarqatib yuborib, mollarni va qimmatbaxo buyumlarni bosib oldilar. Arkdan bozorga o`z ishi bilan kelgan buxorolik sarbozlarni tutib olib, shu joyning o`zidayoq o`ldirdilar”.³¹ **70**

²⁸ Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Кн. III. Бухарско – афганская граница. – С.П.. 1909. – С.6 – 7.

²⁹ Масон М.Е. Городиша старого Термеза и их изучение \ TAKE. 1936. Вып.2.- Ташкент: фан 1941. – С.11

³⁰ История Узбекистана. Т.III. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 151.

³¹ O`zbekiston SSSR tarixi. – Toshkent: Fan, 1970. T.1. – B.664-665.

Bu qo`zg`alon Muhammad Rahimbiy tomonidan 40 ming kishilik qo`shin bilan shafqatsizlarcha bostirildi. 1758-yilda Hisor hukmdori Muhammad Amin boshchiligidagi qo`zg`alon ko`tarildi. Uni bostirish uchun Muhammad Rahimbiy Hisorga katta qo`shin tortdi. Shaharni vayronaga aylantirib o`y qo`ydi, Muhammad Aminni qatl qilib, o`rniga yangi hukmdor tayinladi.

Huddi shu yili o`zi ham vafot etdi. Taxtga yosh nabirasi Fozil To`ra o`tirdi, unga Muhammad Rahimbiyning katta amakisi Doniyolbiy otaliq etib tayinlandi. Muhammad Rahimbiy o`limi haqidagi xabar markaziy hokimiyatga qarshi kuchlarning qo`zg`alon ko`tarishiga bahona bo`ldi. Fozil To`ra o`rniga joniy shaxzodalardan Abulg`ozni taxtga o`tqazildi. Amalda Buxoroning asl hukmdori Doniyolbiy edi.

Muhammad Rahimning amakisi **Doniyolbiy otaliq** (1758 – 1785) zamonida yana mahalliychilik kuchayib, Nurota, Karmana, Huzor, O`ratepa, Boysun, Sherabod, Hisor bekliklari boshboshdoqlik yo`liga o`ta boshlaydilar. Garchi katta qiyinchiliklar bilan Doniyol ularni yana Buxoro hokimiyatini tan oldirishga erishsada, ammo bu masala uzil – kesil hal bo`ldi degani emasdi. Masalan, Shaxrisabzdagi kuchlar amalda o`z mustaqilliklarini saqlab qolib, bundan tashqari Buxoro hokimiyatiga doim xavf solib turganlar.

Doniyolbiy zamonida boshboshdoqlik yanada kuchaydi. Surxon voxasidagi Sherabod va Boysun bekliklarida markazdan qochish yo`liga o`tila boshlandi. **72** Doniyolbiy katta qiyinchilik bilan ularning Buxoro hokimiyatini tan olishiga erishgan bo`lsa-da, Sharqiy Buxoro bekliklarining mustaqilligi saqlanib qoldi.

Ahmad Donishning “Mang`itlar sulolasi tarixi” asarida Doniyolbiy davrida davrida Buxoro amirligining holati, davlatni siyosiy jihatdan mustahkamlash masalalari , islom dinini isloh etish sohasidagi urunishlari, Buxoro amirligidagi amir siyosiy hokimiyatiga to`sinqinlik qilayotgan din peshvolarini hokimiyat ishlariga aralashtirmaslik maqsadida masjid va madrasalar faoliyatini cheklagan hamda vaqf yerlari haqida ma`lumotlar taqdim etilgan. Doniyolbiy davrida Buxoro amirligidagi hokimiyat ishlarini boshqarishda asosiy o`rin tutgan aqlli, tadbirkor, ayyorlik va qon to`kish, jazolash bo`yicha tanilgan Davlat qo`shbegi hamda

amirlikning bosh xazinachisi Nizomiddinning soliq yig`ish masalasidagi talonchilik siyosati hususida aniq fikrlar bildirilgan. Mamlakatda g`alayonlarning deyarli to`xtovsiz ravishda ko`tarilib turishi markaziy hokimiyatning obro`sini, qudratini tushurib yubordi. Iqtisodning izdan chiqishi, xalq ahvolining og`irlashishi Doniyolbiyning 1758-yilda o`g`li Shohmurod foydasiga taxtdan voz kechishga majbur etdi.

Markaziy hokimiyatni mustahkamlash ishiga qat`iy bel bog`lagan hukmdor bu **Shox Murod** (1785 – 1800) bo`ldi. Mang`it namoyondalari orasida Shox Murod ham shaxs, ham arbob sifatida alohida o`rin tutgan. U bir tomondan, o`ta xudojo`y, elparast bo`lsa, ikkinchi tomondan, nihoyatda qattiqqo`l siyosatchi hisoblangan. Boshdanoq u mamlakatda qat`iy tartib o`rnatishga kirishib, ishni sulola mavqeini rasmiy jihatdan mustahkamlashdan boshladi. Ya`ni sohta xonlik an`anasiga chek qo`yib, taxtga rasman o`zi chiqadi, lekin xon emas, amir unvoni bilan. Shu vaqtdan boshlab davlatning ham rasmiy, ham amaliy boshlig`i uning o`zi – amir hisoblangan. Bu to`g`ri yo`l edi. Zero, endi mamlakatdagи biron – bir siyosiy kuch mang`itlarning, chunonchi, Shox Murodning taxtga da`vosi asossizligidan bahona chiqara olmasdi. Shu bilan birga Shox Murodning mazkur tadbirni nisbatan silliq amalga oshira olganining boshqa sabablari ham bor. Birinchidan, sulola almashinganiga va mang`itlarning jamiyat ongiga hukmron kuch sifatida ham singgib borayotganiga qirq yilcha vaqt bo`lib qolgandi. Ikkinchidan, Shox Murod o`z faoliyatida ommaga suyanib ish tutdi. U eng avvalo, shariat tartiblariga qat`iy rioya qilish, xarom bilan halilni ajratishda qattiq turish siyosatini keng tadbiq qilishdan tolmadи.³²

U muhtasib – rais xizmatini, ya`ni bozorlardagiadolat (qalloblik, tarozidan urish, sifatsiz mahsulot sotish va hokazo) buzilishi, ko`cha – ko`ylarda ahloq normalariga rioya qilish kabilar bilan bog`liq tadbirlarni tikladi va jonlantirdi. O`zi ham nihoyatda kamtarin hayot kechirishga harakat qilgan. Manbalarda yozilishicha, uning o`zi uchun kundalik xarajati bir tangadan oshmas edi. Biron –

³² Azamat.Ziyo. O`zbek davlatchiligi tarixi. Shrq nashriyoti. Toshkent -2000. 281-bet.

bir amaldorning uyiga ziyoftga bormas, hech kimdan sovg`a olmas, o`z sharafiga turli dabdabali tadbirlar uyuştirilishiga yo`l qo`ymas edi. Bularning bari albatta, keng omma orasida tarqalib, xalq oldida Shox Murodning obro` - e`tibori oshib boraverган. Buning ustiga otasi Doniyol zamonida joriy etilgan turli soliqlarni bekor qilib, jamiyat orasida shuhrat topgan. Uning hukmronligi davrida mamlakatni rivojlantirishga yo`naltirilgan to`rtta muxim isloxitot – moliya, sud, ma`muriy va harbiy isloxitotlar o`tkazildi. Avvalo 1758-yildan boshlab, amirlikda to`la holatda kumushdan iborat bo`lgan kumush tangalar, oldingilaridan o`zining qiymati, sifati va tashqi ko`rinishi bilan farq qiladigan sof tilla tangalar zarb etila boshlandi. U davlat zarbxonalarida aholining o`z shaxsiyjamg`armalaridan olib kelgan kumush va oltindan bir xil o`lchamdagи kumush va tilla tangalarmi zarb qilishga keng ruxsat berdi.

Amir Shohmurod adliya soxasida o`tkazgan islohoti bilan mamlakatda sud ishlarini olib borishni birmuncha erkinlashtirdi. Manbalarga ko`ra, amirlikdagi sud hay`ati ishlarini Shohmurodning bevosita o`zi boshqargan. Sud ishlarini olib borish uchun maxsus sudlov qonunlari majmuasi ishlab chiqilgan bo`lib, barcha viloyat, tuman, beklik qozilari aynan mana shu qonunlar majmuasi asosida ish olib borganlar. Umuman olganda, amir Shohmurod tomonidan o`tkazilgan islohotlar mamlakatdagi hokimiyatni mustahkamlab, iqtisodiy yuksalishni ta`minlagan edi. Oddiy xalqning Shox Murodga nisbatan munosabati qanchalik bo`lganini shundan ham bilsa bo`ladiki, uni “begunoh amir” deb ataganlar. Xullas, Shox Murod bir tomondan, xalqqa, ikkinchi tomondan, lashkarga suyanib mamlakat siyosiy yaxlitligini ta`minlash bilan birga eronlik Nodirshox bosqini yili Buxoro ixtiyoridan chiqqan Xurosonni qaytarish uchun xarbiy harakatlarni ham boshlab yuborgan. Xususan, 1789-1790 yillari Marvda o`z hokimiyatini o`rnatib, maryqliklardan bir necha o`n ming kishini Samarqand va Buxoroga ko`chirtiradi. Shundan so`ng eskidan Samarqand yo Buxoro izmida bo`lib kelgan Balx, Maymana, Andxud kabi viloyatlarni ham qaytarib olish payiga tushadi.

Shoxmurod hukmronligi yillari Buxoroda markaziy hokimiyatning nisbatan mustahkamlanish davri bo`ldi. Markaziy boshqaruvni tiklash uchun Shoxmurod

ham o`z hukmronligining dastlabki yillarida Buxoroga bo`ysunishdan bosh tortgan Karmana, Shaxrisabz, Xo`jand va boshqa shaxarlarga katta qo`shin bilan xarbiy yurishlar uyushtirib qaytadan egalladi.

Amir Shohmurod davrida Buxoroning sharqiy hududlariga afg`on hukmdorlari xarbiy yurishlar uyushtirgani manbalarda qayd etiladi. XVIII asr oxirlarida Buxoroga kelgan kapitan Byorns ekspiditsiyasi a`zosi doktor Lord ma`lumotlariga ko`ra, 1785-yili afg`on hukmdoriga xizmat qilgan Movul Quvvatzon avval Qunduzni egallab, so`ngra qisqa vaqtga Badaxshon, Ko`lob, Denov va Hisorni bo`ysundiradi. 1795-yilda (Qunduz hukmdori) Allaberdixon Hisorga hujum qilib, uni vayron etdi. 1786-yilda Karmana sarxadi aholisi Buxoro amiriga bo`ysunishdan bosh tortdi. Shohmurod Karmana aholisini bo`ysundirish uchun bir necha marta yurish qilishga majbur bo`ldi. Karmanadan so`ng itoat etmay qo`yan Shaxrisabz va Xo`jandga qilingan yurishlar muvaffaqiyat bilan yakunlandi.

Amir Shohmurod siyosiy vaziyatni yaxshilashga erishdi. Mamlakatdagi ichki xayotni normal izga solish maqsadida bir qator ma`muriy, iqtisodiy, madaniy tadbirlarni amalga oshirdi. Jumladan, tartibsizliklar, qarindosh-urug`lar o`rtasidagi kelishmovchilikning oldini olish, qashshoqlik, moddiy va ma`naviy qoloqlikka chek qo`yishga intildi. Mirza Abdulazim Somiy “Tuhfai shoxiy” asarida amir Shohmurodga quyidagicha ta`rif beradi: “Amir Doniyolbiyning Shohmurod nomli bir o`g`li bor ediki, aql va ziyraklik bezagi bilan yasangan va komil sifatlar bilan ziynatlangan, barcha ilmlardan yo`la bahra olgan va tasavvuf va zuxd yo`liga mustaqil qadam qo`yan, shariatda yuruvchi, taqvodor, sohibi rivoyat edi”. **74**

Amir Shohmurod o`z siyosati, tadbirkorligi, darveshlik qobiliyati bilan xalq orasida katta obro` qozondi. Uning davrida Surxondaryo, Hisor, Bobotog` etaglaridagi o`zaro janjallarga chek qo`yildi.

Amir Shohmurod vafotidan so`ng taxtga amir Haydar o`tirdi (1800-1826). Otasi davrida Qarshining hokimi bo`lgan amir Haydar oq kigizga o`tqazilib xon etib ko`tarildi. Ammo, Haydar xon unvonini emas, balki “amir al-mo`minin” unvonini oldi. Mambalarga ko`ra, xutba amir Haydar nomiga o`qilgan

bo`lsa-da, tangalar amir Haydar, amir Shohmurod, va Doniyolbiy nomlaridan zarb etilgan. Uning hukmronligi davrida mamlakatda keskin siyosiy vaziyat saqlanib qoldi. Shox Muroddan farqli o`laroq, uning vorisi amir Haydar hukmronlik yillari mamlakatda notinchlik hukm surgan. Ya`ni markaz va viloyatlar xamda kechagina viloyat maqomida bo`lgan, endilikda alohida siyosiy birlik – xonlikka aylangan Xiva va Qo`qon bilan qarama-qarshiliklar avjiga chiqadi. Miyonqol, Shaxrisabz, Karki, Marvdagi mahalliy kuchlar yana markaziy hokimiyatga bo`ysunmaydi.

Marvni boshqarib turgan Din Nosirbek Xiva xoni Eltuzar ko`magida bosh ko`taradi. Amir Haydarning hujumi natijasida Din Nosirbek Mashhadga qochadi, qo`zg`alon sababchilari bo`lgan mahalliy aholini ko`chirtirib, bu yerga turkmanlarni olib keladi.

Shu asnoda Xiva xoni Eltuzarxon bir necha marta Buxoroga harbiy bosqinlar uyuştirgan. Ana shunday yurishlarning birida Niyozbek parvonachi boshchiligidagi 20 ming kishilik Buxoro qo'shini xorazmliklar qo'shinini mag'lubiyatga uchratgan. Eltuzarxon Amudaryodan qochib o'tayotganda daryoda g'arq bo'lib o'lgan. Eltuzarxonning 3 birodari va ko'plab xivaliklar asir tushishgan. Amir Haydar Eltuzarxonning kichik birodari Qutoug'murodxonni 400 asir bilan ozod qilib, O'rganchga jo'natgan.

Doimiy ravishda olib borilgan urush harakatlari katta xarajatlarni talab qilganligi bois, amir Haydar qo`shimcha soliqlar yig`ish haqida farmon berdi. Bu esa mehnatkash aholi ahvolini yanada yomonlashishiga va amir Haydar hamda u olib borayotgan siyosatga qarshi chiqishlarga olib keldi. Mana shunday qo`zg`alonlar 1821-1825-yillarda Miyonqol, Samarqand va Urgutda bo`lib o`tdi. Amir Haydar bu qo`zg`alonlarni katta qiyinchiliklar bilan, qo`zg`alonchilarga katta vada berish evaziga bostirishga erishdi. Shaxrisabz va Marv voxasi uchun ham amir Haydar urushlar olib borishga majbur bo`ldi.

O`z davrida amir Haydar qo`shni Afg`on davlati hukmdori Shujo al-mulk Durroniy bilan do`stlik aloqalarini o`rnatgan bo`lsa-da, Qo`qon va Xiva davlatlari bilan Buxoro davlati o`rtasidagi munosabatlar keskin edi. Mambalarga ko`ra, shunday sharoitda amir Haydar hatto Turkiya sultonasi Mahmud II ga yordam

so`rab murojat etgan va uning itoatiga o`tishga tayyor ekanligini ham ma`lum qilgan.

Bungacha ham amirlikning sharqiy qismida ancha yo`qotishlar va o`zgarishlar bo`lgan. Masalan, Qo`qon hukmdorlari 1805-yilda Xo`jandni, 1809-yilda Toshkentni, 1816-yilda Turkistonni (Yassi) ishg`ol qilib, xonlik doirasiga kiritadilar. 1806-1813 yillari O`ratepaga, 1806-yili Jizzaxga, 1821-yili Samarqandga tahdid solganlar. Amir Haydar hukmronligi ancha tahlikali bo`lib markaziy hokimiyat qudrati susaygan edi. Uning o`limidan so`ng taxtga o`tirgan o`g`illari – amir Husayn ikki yarim oy, amir Umar to`rt oy hukmronlik qilgan.³³

Ahmad Donishning yozishicha, Haydar hukmronlik qilgan davrda Buxoroda ilm-fan, xususan, tarix va islom ilmlari rivojlangan. Haydar madrasalarda tahlil olib borish uchun Istanbul, Qobul va boshqa shaharlardan ko`plab qo`lyozma kitoblarni oldirgan. Uning o`zi muntazam ravishda saboq bergan, madrasalarda dars o`tgan. Haydar «al-Fa-void al-alfiya» nomli fiqhning xanafiya mazhabiga oid asar ham yozgan.

Uning hukmronligi davrida Buxoroda *Chor minor* va Xalifa Niyayozqul madrasasi (1807), masjidlar, xonaqohlar, hammomlar qurilgan, *Xalfa Xudoydod majmuasi* qurilishi davom ettirilgan. Buxoroda Haydar onasiga atab maxsus Madrasa, Qarshida Ali madrasasi va Mir Muhammad madrasasini ham qurdirgan. Amir Haydar Buxorodagi Jo'ybor mavzeidagi Eshoni Imlo qabristonida otasi Shohmurod yonida dafn etilgan.

Nasrullaxon (1826—1860) Buxoro amiri, *mang`itlardan*. Amir *Haydarning* o`g`li. Otasining hukmronligi davrida Qarshida hokimlik qilgan. Amir Nasrulloh hukmronligi, eng avvalo Buxoro amirligidan feodal tarqoqlikka barxam berish uchun olib borilgan kurash bilan xarakterlanadi. U xarbiylar va lashkarlarga katta e`tabor berdi. Mana shuning uchun ham uning kuch va qudratiga tayangan holda o`zining asosiy harakatini, eng avvalo, mamlakatdagi mulkdor kuchlarning beboshligi va parokandaligini tugatishga sarfladi va bu borada katta yutuqlarni qo`lga kiritdi. Amir Nasrulloh hokimiyatni boshqarishda nihoyatda qattiqqo`llik

³³ www.Ziyonet.uz.

siyosatini olib bordi. O`zining berahmlik siyosati tufayli amir Nasrullo “qassob amir” degan nomga sazovor bo`lgan edi.

Amir Nasrulloh o`z otasi humronligi davrida Buxoroga bo`ysunmay qo`ygan viloyatlarni yana qaytadan bo`ysuntirish va kuchli markazlashgan Buxoro davlatini tiklash borasida qattiq kurash olib bordi. Bu borada Shaxrisabz Buxoroga bo`ysunmay qo`ygan eng yirik mustaqil viloyat hisoblanardi. Amir Nasrulloh taxtga kelgan vaqtidan boshlab Shaxrisabz hokimlari o`zlarini to`la mustaqil deb e`lon qildilar. Amir Nasrulloh siyosatidan norozi bo`lgan ko`plab mulk egalari Shaxrisabzga qochib panoh topdilar. Amir Xaydar vafotidan so`ng hokimiyat uchun kurashlarda akalari amir Husayn (1797— 1826) va amir Umarlarni yengib, Buxoro taxtiga o`tiradi. O`z hukmronligi davrida islom shariati ko`rsatmalariga qat’iy amal qilgan. Nasrullaxon jasur va dovyurak kishi bo`lganligi bois unga «bahodir», «botir» unvonlari berilgan. Nasrullaxon davlat hokimiyatini mustahkamlash maqsadida urug’ va qavm boshliqlari bo`lgan ko`plab amaldorlarni quyi tabaqalardan chiqqan yosh va g’ayratli kishilar bilan almashtirdi. 1837 yilda harbiy sohada islohotlar o’tkazib, o`z qo’shinining jangovar holatini yaxshiladi. Har biri 800 kishidan iborat 50 ta sarbozlar bo’luklari va 250 kishilik to’pchilar guruhi tashkil qilingan. Muntazam piyoda qo’shinining soni 40000 kishidan ortiq bo’lgan.³⁴

Nasrullaxon Xiva va Qo’qon xonliklarini Buxoro atrofida birlashtirishga uringan. Mamlakatning hududiy yaxlitligini tiklash uchun Qo’qon xonlari tomonidan tortib olingan Xo’jand, O’ratepa, Toshkent, Jizzax va Zominni Buxoro amirligiga qaytardi (1840—1842). Farg’ona vodiysi ulamolarining talabi bilan Qo’qonga yurish qilib, xonlik hududini egallagan (1842). Biroq u Qo’qon xoni *Muhammad Alixonni* qatl qilish bilan cheklanmasdan, uning onasi — mashhur shoira *Nodirabegimni* ham o’ldirtiradi. Nasrullaxon tomonidan Qo’qonga Ibrohim parvonachi mang’itning noib qilib qoldirilishi salbiy oqibatlarga olib kelgan. Noib mahalliy aholiga zulm o’tkazib, soliqlarni ko’paytirdi. Natijada tez orada Qo’qon qo’ldan ketadi. Amir Nasrullo o`z qo’shinlari bilan Xivaga yurish qilib,

³⁴ w.w.w. google.uz.

Hazoraspni qamal qildi. Ammo, mag`lubiyatga uchrab qaytib ketishga majbur bo`ldi. Amir Nasrullo o`z hukmronligi davrida O`ratepa va Xo`jand uchun Qo`qon xoni bilan to`xtovsiz urushlar olib bordi. Buning natijasida shaxarlar qo`ldan - qo`lga o`tib ko`pgina vayronagarchiliklar kelib chiqdi, talon-talojlik avj oldi. Mambalarga ko`ra, Qo`qondan Keshgacha bo`lgan barcha mamlakatlarni bo`ysundirgan amir Nasrullo Buxoroning amaldagi oxirgi mustaqil hukmdori bo`lib qoldi. Nasrullaxon Marvni ham Buxoroga bo`ysindiradi (1843). SHuningdek, Nasrullaxon qo'shini 20 yillarda olib borgan 32 ta harbiy yurishidan so'ng SHaxrisabzni uzil-kesil egallagan (1856). Shahrisabz markaziy hokimiyatga bo`ysungach, u sulh ramzi sifatida mahalliy hukmdor Iskandar Valloma (valine'mat)ning singlisi Kenagasxonimga uylandi.

Ahmad Donish amir Nasrulla haqida shunday yozgandi: “ U vazmin va qo`rqmas, qattiqqo`l va zukko hukmdor edi. El va ulusda fitna chiqarishda nom chiqargan yo ilgarigi amirlarga nisbatan ko`rnamatlik qilganning barchasini jazoladi, o`z tarafdarlarini siyladi. Shuningdek u shariat tartiblarini mustahkamlab, otasi amir Haydar davrida beboslik qilgan barcha viloyatlarni, ulardagи siyosiy kuchlarni poytaxt izmiga qaytardi”.³⁵

Muzaffar (1860-1885) *Mang`itlardan Nasrullaxonning o'g'li*. Otasi davrida Karmanaga hokimlik qilgan. Amir Nasrulla vafotidan so'ng, Buxoro taxtiga o'tirgan. Otasi tomonidan Karmanaga surgun qilingan kishilarni Buxoroga kaytarib, yuqori lavozimlarga tayinlagan. Markaziy hokimiyatga bo`ysunishni istamayotgan Hisor, SHaxrisabz, Darvoz, Ko'lob, Baljuvon bekliklari va Qo'qon ustiga yurish qilib, ularning qarshilagini yengdi (1863—1865).

Amir Muzaffar o`z hukmronligining dastlabki yillarida ulamolarga e`tibor bermadi, ular bilan biron-bir masala yuzasidan maslaxat ham qilmadi. Ammo, 1868-yida amir ruslardan mag`lubiyatga uchragach, ulamolarga yon berishga majbur bo`ldi. Chunki ulamolar mahalliy aholini ruslarga qarshi kurashishga da`vat etgan edilar. Ulamolarni xalqni ko`tarishi ham, amirning o`g`li Katta To`ra (Abdulmalik), Kitob va Shaxrisabz bekliklarining say-harakatlari ham besamara

³⁵ w.w.w. google.uz.

ketdi. Zirabuloq jangida mag`lubiyatga uchragan Amir Muzaffar ruslar tomonidan tuzilgan shartnomaga imzo chekishga majbur bo`ldi.

Amir Muzaffar hukronligi davrida amirlik hududlari ancha qisqardi. Bunga avvalo rus bosqini sabab bo`lgan bo`lsa, katta qiyinchilik bilan bo`ysuntirilgan Shaxrisabz va Kitob bekliklari yana Buxoroga bo`ysunishdan bosh tortdi. Undan tashqari, ruslarga to`langan katta tovon evaziga amirlik xazinasi bo`shab qoldi. Amir o`z xazinasini to`ldirish uchun qozilar va raislarga aholidan turli xil yig`imlar yig`ishga ruxsat berdi. Chunki bu yig`imlarning katta qismi turli xil savg`alar va in`omlar tariqasida xazinaga kelib tushardi.

Amir Muzaffar o`g`li Abdulahadni taxt merosxo`ri deb e`lon qildi va o`sha yili uni Rossiya imperatori Aleksandr Aleksandrovichning taxtga o`tirish marosimi tantanasiga qatnashish uchun Maskvaga jo`natdi. Podsho Aleksandr III ga Buxoro yulduzi ordeni topshirildi va Abdulahad xaqiqiy taxt vorisi sifatida Rossiya tomonidan tasdiqlandi. 1883-yilda esa amir Muzaffar Rossiya imperiyasining nufuzli amaldorlaridan biri – general-mayor, knyaz Vitgenshteyn boshchiligidagi maxsus elchilar guruxi olib kelgan.³⁶

Amir Muzaffar 1885-yilda 31-oktabrda kasallik tufayli vafot etdi. Uning o`g`li **Sayyid Abdullahad 1885-1910-yillar Buxoro amirligi taxtini boshqardi**. Abdulahad 14 yoshidan boshlab Karmana beki etib tayinlangan. Rus sayyoohlarining ma`lumotlariga ko`ra u Karmanada juda oddiy kun kechigan. 1885-yil 4-noyabrda amir Abdulahadni Buxoro arkida oq kigizga o`tirg`izib, taxtga o`tqazish marosimi bo`lib o`tdi.

Amir Muzaffar sayohat qilishni yaxshi ko`rgan. U turli yillarda Maskva, Sankt-Peterburg, Kiyev, Odessa, Yekaterinaslov, Boku, Tiflis, Botumi, Sevastopol, Bog`chasarov kabi shaxarlarda bo`lgan. Amir xar yili Kavkazga, Qrim yoki Yaltada dam olgan. Uning hukmronligi davrida qiynoqlar, o`lim hukmi va eng dahshatli jazo, Buxorodagi Minorayi Kalondan tashlab yuborish man etilgan. Amir Abdulahad davrida amirlikda mis, temir, oltin qazib chiqarish, telefon liniyalari va temir yo`llar qurilishi, savdo faol rivojlantirildi.

³⁶ www.ziynet.uz.

Abdulahad amirlikdagi harbiy kuchlarga aloxida e`tibor bergen. Yoshlik chog`idayoq bo`lajak amir o`z garnizonida xarbiy mashqlar o`tkazib, Karmana qal`asini yaxshi xarbiy holatda tutgan. 1895-yildan boshlab Buxoro amirligida militsiya xizmati yo`lga qo`yilgan. Keyinchalik ham amir Abdulahad o`z qo`shinini xarbiy tayyorgarligini oshirish va zamonaviy qurollantirish uchun ko`pgina ishlarni amalga oshirgan.

Abdulahad davrida chor hukumati Buxoroda rus siyosiy agentligi ta'sis etib (1886), Turkistonni, jumladan Buxoro xonligini xom ashyo bazasiga aylantirish va bu yerdagi boyliklarni Rossiyaga tashib ketish maqsadida Amudaryoga ko`prik qurdi, Chorjo'y-Samarqand temir yo'l o'tqazdi. (1900—1901). Shuningdek Abdulahad davrida *jadicchilik* harakati kuchaydi.

Amir Abdulahad 1910-yilda 22-dekabrda buyrak kasalidan vafot etgach 1911-yil yanvarda uning ikkinchi o`g`li Sayyid Mir Olim taxtga o`tirgan.

Amir Sayd Olimxon (1910—1920) Peterburgdagi Nikolaev kadet korpusida ta'lim olgan (1893—1896). 1898-yil Qarshi, so`ngra valiaxd sifatida Karmana bekliklariga hokim bo`lgan. Otasi vafotidan so`ng, Buxoro taxtiga o`tirgan.

Olimxon Ko'lob, Hisor va Dushanba atrofida katta mikdordagi kuchlarni birlashtirishga muvaffaq bo`lgan. 1920-yil noyabr oyining o`rtalarida uning ko`shinlari Boysun, Darband, SHerobodni qizil askarlardan ozod qilishdi. Olimxon ixtiyoriga Fargonadan yordamga yuborilgan 4000 yigit xam SHarqiy Buxoroga yetib keladi. 1921-yil 8- yanvarda Olimxon qo`shinining miqdori 25000 kishiga yetgan. Hisordan Ko'lob viloyatiga kelgan Olimxon butun qo`shinlariga Ibrohimbekni Oliy bosh qo'mondon (o'rribosarlar: SHarqiy Buxoroda — *Davlatmandbek* va G'arbiy Buxoroda — *Mulla Abdulqahhor*) qilib tayinlaydi. Biroq, bir qator janglarda mag'lubiyatga uchragach, Olimxon Amudaryoning CHubek kechuvidan Afgonistonga o'tib ketgan.

Olimxonni Qobulda Afg'oniston amiri *Omonullaxon* qabul qilib, doimiy yashashi uchun unga Qal'ai Fotuda maxsus qarorgoh ajratib beradi. U Qobulda yashasa xam Buxorodagi ozodlik harakatiga g'oyaviy jihatdan rahbarlik qilishda davom etdi, qo'rboshilar va ulamolarga turli maktublar va qimmatbaho sovg'alar

jo'natib, ularni kurashga ilhomlantirgan. Olimxon Qobulda o'zining esdaliklarini yozib tugallaydi. Umrining oxirida ko'zi ojizlanib qoladi, og'ir dardga chalinadi. Uzoq davom etgan xastalikdan so'ng 1944-yida u Qal'ai Fotuda vafot etadi. Qobul atrofidagi SHahidoni islam (Islam shahidlari) qabristoniga dafn etilgan. Olimxonning xotiralari Parijda fransuz tilida (1929), keyinchalik G'arbda fors tilida, O'zbekistonda o'zbek va rus tillarida (1991), Tojikistonda tojik tilida (1992) alohida kitob sifatida chop qilingan. Olimxon hukmronligi davrida Buxoroda Olimxon madrasasi qurilgan, Sitorai Mohi Xosa saroyini qurish yakunlangan.³⁷

Mang`it hukmdorlari ichki siyosatining asosiy maqsadi markaziy hokimiyatni mustahkamlash, xalq ommasini qattiq itoatda tutishdan iborat bo`lgan. Ayni paytda, mang`it hukmdorlari yirik zodagonlarning nufuzini kamaytirishga imkon beruvchi tayanch kuchlarni vujudga keltirish siyosatini tutdilar.

Bunday ijtimoiy tayanch davlatga xizmat qiluvchi amaldorlar tabaqasi bo`lishi mumkin edi. Mang`it hukmdorlari ana shunday amaldor xizmatkorlar tabaqasini yarata oldilar. Amir saroyida xizmat qiluvchi 300 ga yaqin yuqori amaldorlik lavozimi joriy etildi.

Bundan tashqari, mang`it amirlari markazlashgan mutlaq hokimiyatni barpo etishni o`zlarining bosh vazifalaridan biri deb hisoblaganlar. Shu maqsadda ular amir shaxsiga sig`inish siyosatini yuritganlar. Amir shu darajada oliy hokimiyat mavqeyiga ko`tarilganki, jazoga tortilishdan qo`rqan fuqoro uning nomini baland ovoz bilan ayta olmas edi. Hukmron tabaqalar amirga xushomadgo`ylik qilardilar. Amaldorlar amirdan ko`rsatma kutib o`tirmasdan uning xohish-istagini topa bilishga intilganlar. Har bir amaldor amirning, , kichik amaldor o`zidan katta amaldorning qahriga uchrab qolishidan qo`rqib yashardi. O`zining bugungi mavqeyi, mulki, hayoti, oilasining omonligi uchun shunday bir qo`rquv muhitni vujudga keltirilgan ediki, natijada hech kim ishonch bilan ertangi kunidan umidvor bo`la olmay qolgan edi.

Rossiyada XVIII asrdan boshlab tovar-pul munosabatlari gurkirab rivojlandi.

³⁷ w.w.w. google.uz.

O`rta Osiyo davlatlari bilan ham savdo-sotiq qilish zarurati yuzaga keldi. Rossiya hukmdorlari o`z elchilarini O`rta Osiyo davlatlari xonlari huzuriga birin-ketin jo`nata boshlaydilar. Rossiyada ip-gazlama sanoati rivojlangani sayin O`rta Osyoning bozor sifatidagi ahamiyati orta bordi. Rus savdogarlari Xitoydan siqib chiqarilgani, shuningdek, Turkiya va Eronga Britaniya tovarlari kirib kelib, rus savdo-sotig`i cheklangani sari bu mintaqqa ahamiyati orta bordi.

Buyuk Britaniyanig Ost-Indiya kompaniyasi XIX asrdan boshlab oltinga, paxtaga boy bo`lgan va muhim strategik ahamiyat kasb etgan O`rta Osiyo bilan qiziqa boshladi. Birinchi ingliz ekspiditsiyasi 1824-yilda, unga M.Murkroft tomonidan amalga oshirildi. U Buxoroga qadar yetib keldi, biroq qaytib ketayotganida ikki kuzatuvchisi bilan halik bo`ldi. 1832-yilda A.Byornis Buxoroda bo`ldi. 1843-yil noyabrida mayor D.Volf Buxoroga jo`natildi. U 1838-yilda beri Nasrulloxon buyrug`i bilan zindonda yotgan polkovnik CH.Stoddart va kapitan A.Konollini ozod qilib, olib ketishi lozim edi. Ost-Indiya kompaniyasi podsho qo`shinlariga qarshi kurashish uchun qo`shin yuborishni va`da qilib, O`rta Osiyo davlatlariga Rossiyaga qarshi harbiy ittifoq tuzishni taklif etdi. Bunday taklif Stoddart va Konolli tomonidan Buxoroda kiritildi, lekin bu missiya muvaffaqiyat keltirmadi. Stoddart va Konolli 1842-yilda qatl qilindi, Volf esa Buxorodan arrang qutulib ketdi. Bunga javoban Angliya Afg`oniston bilan sulk shrtnomasini tuzib, uning amirini qurollantirdi, natijada Afg`oniston Buxoro amirligi hududining bir qismini bosib oldi. O`zbeklar va tojiklar yashab turgan bu hudud 1855-yildan boshlab Afg`oniston viloyatiga aylandi.

1865-yilda Rossiya tomonidan Toshkentni egallanishi O`rta Osiyoga yangi bosqinchilik yurishlarini uyushtirish uchun imkoniyat yaratib berdi. Asosiy vazifa Buxoro amirligi va Qo`qon xonligi orasiga Rossiya imperiyasi nazorati ostida bo`lgan hududni suqib, ularni bir-biridan ajratib qo`yish edi.

M.Chernyayev Sankt-Peterbugga chaqirib olindi, uning o`rniga general Romanoviskiy keldi. Yangi qo`mondon Buxoro amiri Muzaffar Rossiyaga qarshi urushga tayyorlanayotganini xabar qildi. U hujum harakatlarini davom ettirish taklifini kiritdi va rozilik olgach, Sirdaryoning yuqori oqimida joylashgan

hududlarni bosib olishni boshladi. Birinchi jang 1866-yil 8-mayda Erjar shahri yaqinida bo`lib o`tdi. Yomon qurollangan, artilleriyasi bo`lmagan amir qo`shinlari mag`lubiyatga uchradi va chekindi. General Romonoviskiy Buxoro qo`shinini ta`qib etishni to`xtatib, Qo`qon bilan Buxoro o`rtasida joylashgan va ularning asosiy ittifoqchisi bo`lgan Xo`jandga yurish qildi. Xo`janddan Toshkent, Qo`qon, Balx va Buxoroga to`g`ri yo`l bor edi.

1866-yil 17-mayda Xo`jand qal`asi qamal qilindi. Shahar 20 ta to`pdan o`qqa tutildi, tongda podsho qo`shinlari hujumga o`tdilar. 1866-yil 24-mayda mustamlakachilar mudofani yorib o`tdi va shahar egallandi. N.Krijanoviskiy Buxoro amirining vakili bilan sulh shartnomasi bo`yicha uchrashib, 10 kun mobaynida 100 ming rubl tovon to`lashni talab qildi. Belgilangan muddat o`tgach, N.Krijanoviskiy Buxoro amiri talablarni bajarmaganligini bahona qilib, o`z qo`shinlariga amirlikka qarshi hujum boshlashga buyruq berdi.

1866-yilning kuzida 6 ming piyoda askar, 500 kazak, 28 to`p, 600 arava va 800 tuyadan iborat harbiy qo`shin O`ratepaga qarab harakat boshladi. Bu harakatga Qo`qonga qarshi tayyorlab qo`yilgan kuchlar ham jalb qilindi. F.Romonovskiyning harbiy qo`shinlari O`ratepaga yetib borgach, uch kun mobaynida shahar to`plardan o`qqa tutildi. O`ratepa vayron qilinib, dushman tomonidan egallandi. Hujum natijasida 2 ming nafardan ko`proq aholi halok bo`ldi.

Rossiya imperiyasining harbiy qo`shinlari O`ratepani egallagandan so`ng, 12-oktabrda navbatdagi harakat Jizzaxga qarattildi. Ikki kunlik jangdan so`ng 1866-yil 18-oktabrda Jizzax shahri ham egallandi. Jizzax uchun bo`lgan jangda har ikkala tomonidan 6 mingdan ko`proq kishi halok bo`ldi. Bu shahar himoyasida Buxoro amirligidan yordamga chiqqan kuchlar kechikib keldi. Podsho hukumati Jizzaxda 3 ming askar, 300 kazak va 12 ta to`pdan iborat harbiy kuchlarni qoldirdi. 1864-1866-yillar davomida bosib olingan hududlarni o`z ichiga oluvchi Sirdaryo viloyati tashkil qilindi.

Turkiston general-gubernatori fon Kaufman O`rta Osiyoni bosib olishni Buxoro amirligini qo`lga kiritish bilan davom ettirishga qaror qildi. Amirlikni harbiy kuchi Qo`qon xonligi bilan uzluksiz olib borilgan urushlar, ichki nizolar,

zamonaviy harbiy texnikada ortda qolishi tufayli zaiflashgan edi. Fon Kaufman Buxoro amirligi chegara hududlarini puxta o`rganib chiqib, Amir Muzaffarga chegaranining Rossiya mulki foydasiga o`zgartirilgan yangi loyihani tasdiqlashni taklif qildi. Amir Muzaffar bu shartnomani imzolashdan bosh tortdi. K.Kaufman Amir Muzaffarni general-gubernatorlik chegaralariga bostirib kirishga tayyorgarlik ko`rishda ayblab 4 mingdan ziyod qo`shindan iborat harbiy otryad to`plab, 1868-yil aprelda Samarqandni bosib olishga kirishdi. K.Kaufmanning Amir Muzaffar qo`shinini Samarqandga to`plangan deb qilgan taxmini o`z tasdig`ini topmadi. Bu vaqtda Buxoro qo`shinlari Cho`ponota tepaligida o`rnashib olgan edi. 1868-yil 1-mayda fon Kaufman tepalikka hujum boshladi va shahar egallandi. Shundan so`ng, Zirabuloq tepaligida ikkinchi jang bo`lib o`tdi. Buxoro amiri qo`shini yana mag`lubiyatga uchradi Samarqand jangsiz egallandi. K.P.Kaufman Samarqand bekligini Rossiyaga berish, harbiy xarajatlarni to`lash va 1865-yildan buyon Turkiston o`lkasida qo`lga kiritilgan barcha narsalarni Rossiya mulki deb e`tirof etish sharti bilan sulu tuzishni taklif qilib, amir Muzaffarga maktub yo`lladi, ammo amirdan javob bo`lmadi. K.P.Kaufmanning Buxoro amirligiga qarshi harbiy yurishlari vaqtida Urgut shahrida mahalliy aholi podsho hukumatining qo`shinlariga qarshi kurash olib bordi. K.P.Kaufman general Abramovni qo`shin bilan Urgutga yuborib, shaharning taslim bo`lishini taklif qildi. Rad javobini olgach podsho hukumati Urgutni bosib oldi. Undan so`ng Kttaqo`rg`on shahri ham taslim etildi.³⁸

Rossiya imperiyasining harbiy yurishlariga qarshi Samarqandda Kitob hokimi Bobobek va Shahrisabz hokimi Jo`rabek boshchiligidagi ozodlik kurashi olib borildi. Bu ikki xalq harakati rahbarlari o`z qo`shinlari bilan 1868-yil 2-iyunda samarqandlik qo`zg`alonchilar bilan birga Rossiya imperiyasi qo`shinlari garnizoni joylashgan shahar qal`asiga hujum qildi. Qamalda qolgan qo`shin yordam so`rab general-gubernator fon Kaufmanga chopar yuboradi. 6-iyunda qamalda qolganlarga yordamchi kuchlar yuborildi. Qal`ani egallah uchun 4-iyundan 7-iyungacha shiddatli janglar davom etdi. 8-iyunda qamalda qolganlarga

³⁸ w.w.w.Google.uz.

harbiy kuchlar yetib keldi, shundan so`ng xalq himoyachilari Samarqanddan chiqib tog` tomonga chekinishga majbur bo`ldi. Podsho hukumati tomonidan yangi bosib olingen hududlarda Samarqand va Kattaqo`rg`on bo`limlaridan iborat Zarafshon okrugi tuzildi. Unga general Abramov boshliq qilib tayinlandi. Zirabuloq jangidan keyin Amir Muzaffar o`z mag`lubiyatini tan olib, fon Kaufmanning Turkiston general-gubernatorligining yangi chegaralari haqidagi taklifni qabul qilishga majbur bo`ldi. Bu bilan Rossiya imperiyasi istilochilik yurishlarining ikkinchi bosqichi yakunlandi.

1866-1868 yillar oralig`ida Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o`rtasidagi xarbiy to`qnashuv amirlik mag`lubiyati bilan tugadi. 1868-yil 28-iyundagi sulhga binoan Buxoro amirligi Rossiyaning vassaliga aylandi. Shrtnomada amir urush boshlanishda aybdor ekanligi, abadiy do`stlik belgisi sifatida Rossiya qo`sishinlarining harbiy xarajatlari uchun oltin xisobida 125 ming tilla (500 ming rubl) tovon to`lash e`tirof etildi.³⁹ **79 EQ.** Xo`jand, O`ratepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo`rg`on Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritildi. Rus savdogarlari uchun amirlikda qulay sharoitlar yaratish va ularni himoya qilishni o`z zimmasiga oldi. Rossiyalik savdogarlarga savdo agentliklarini ta`sis etishga ruxsat berildi, tovarlardan olinadigan boj uning umumiyligi qiymati 2,5 % dan oshmasligi belgilandi. Shuningdek, ular amirlik hududidan boshqa davlatlarga erkin o`tish huquqini oldi.

Buxoro amirligi uchun eng katta yo`qotish Zarafshon daryosi havzasining bo`linishi edi. Amirlikdagi ekin maydonlarining ko`pchiligi shu daryodan suv ichardi. Mustamlakachilik davrida Zarafshon daryosi Samarqand viloyatidagi 2782 km **2** yerni sug`orib , yiliga 37 636 197 so`m daromad keltirgan. Buxoro viloyatida esa 3750 km **2** yer sug`orilgan. Mazkur yerni sug`orish uchun amir oltin bilan general-gubernatorga xaq to`lagan. Bunday iqtisodiy qiyinchilik va katta hududdan ajralgan Buxoro amiri uzoq vaqtlar davomida mustaqil bekliklar sifatida yashab kelayotgan Sharqiy Buxoro yerlarini batamom o`ziga tobe qilishga

³⁹ O`zbekistonning yangi tarixi. Turkiston Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida. 1-kitob. – Toshkent. Sharq, 2000. –B.44.

kirishdi. Sharqiy Buxoro deb atalgan jug`rofiy hududda 9 beklik: Boysun, Denov, Qabodiyon, Qo`rg`ontepa, Ko`lob, Baljuvon, Hisor, Sarijo`y, Sherabod bekliklari mavjud edi.⁴⁰

Buxoro amirligiga yarim qaram bo`lgan bu bekliklarning amirlikdan batamom uzoqlashishi kuzatilmoqda edi. Bekliklar Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi bilan tuzgan shartnomasidan norozi kuchlarning asosiy markaziga aylangandi. Bu holat chor hukumati manfaatiga zid, Buxoro amirligida bezovtalikni yuzaga keltirgandi. Chunki amirlikda ichki vaziyatning sog`lomligi chor hukumatning mustamlakachilik siyosatiga o`ng`ay edi.

Buxoro amirining to`ng`ich farzandi Abdulmalik o`z mansabi (G`uzor begi) va amirlikdagi nufuzidan foydalangan holda otasiga qarshi qo`zg`alan ko`tardi. U bunda Buxoro amiri siyosatidan norozi ruxoniylar, Shaxrisabz hukmdori Jo`rabek va Bobek, Hisor va Ko`lobdagagi maslakdoshi Sodiq To`ra, qozoq sultoni o`g`li Kenisari Qosimov madadiga tayangan holda G`uzorda o`zini amir deb e`lon qildi. Buxoro amiri Muzaffar taxtdan ag`darilgani aytildi. Amirlik sharqiy hududi to`liq Abdulmalik tomoniga o`tdi. Amir Muzaffarni chor hukumatini qo`llaganlikda ayblovchi varaqalar tarqatila boshlandi.

Buxoroning o`zida ham Abdulmalikni qo`llab ulamolar, shayxlar va talabalar chiqishi bo`ldi. “Ular amir Muzaffarning chor hukumati bilan tuzgan shartnomasini shariatga xilof ish deb hisoblab, unga qarshi diniy e`tiqod uchun kurashchilar chiqishini boshlashdi”. Shu tariqa butun Buxoro amirligi hududida xarbiy harakatlar avj oldi. Muzaffar yaqinlari ko`magida Abdulmalik qo`shinlarini tor-mor etmoqchi bo`ldi. Ammo Shaxrisabz, Kitob bekliklari qo`zg`alonchilarni qo`llab-quvvatlashi natijasida niyati amalga oshmadi. Abdulmalik va uning tarafдорлари dastlab amir qo`shinini tor-mor keltirish, so`ng rus armiyasi bilan jang olib borishni rejalashtirdilar. Abdulmalik Buxoroga xarbiy yurish qilib, uni o`z qo`l ostiga olish rejasini tuzdi. O`sha davr hujjatlarida shunday so`zlarni o`qish mumkin: “Katta To`ra poytaxtga xarbiy yurish qilib otasini taxtdan ag`darish,

⁴⁰ Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч.1. – Душанбе. 1963. – С. 111.

hokimiyatni o`z qo`l ostiga olish uchun intildi”.⁴¹ Ilojsiz qolgan amir Muzaffar Zarafshon okrugi boshligi general-mayor Abramovdan xat orqali yordam so`radi. Xatda amirlik hududida bo`layotgan barcha chiqishlar sababi amirlik va chor hukumati tomonidan imzolangan do`stlik shartnomasida deb ko`rsatildi. 84 Chor hukumati amir Muzaffarni o`zining ishonchli kishisi sifatida ko`rgani holda, Katta To`rani Rossiyaga qarshi harakatining yetakchisi sifatida tor-mor etishga Turkiston general-gubernatori Zarafshon okrugi boshlig`i general-mayor Abramovga buyruq berdi.

1868-yil 23-oktabrda general Abramov armiyasi Qarshi shaxrini egalladi, mahalliy aholiga varaqalar tarqatib, unda Abdulmalikni “Hudoni, uning payg`ambari Muhammadni unutganlikda, taxt uchun otasiga qo`l ko`targanlikda aybladi”.⁸⁷ Abdulmalik qo`shinlari tor-mor qilingandan so`ng uning nomzodini Buxoro amiri sifatida ko`rishni istagan Sharqiy Buxoroning yarim mustaqil hukmdorlarini amir Muzaffar rus qo`shini yordamida yengishga kirishdi. Buxoro amirining Sharqiy Buxoro yerlariga xarbiy harakatlarni amalga oshirishdan maqsadi, birinchidan, Abdulmalikni qo`llab-quvvatlagani uchun ularni jazolash, ikkinchidan, rus hukumati bilan tuzgan shartnomasi davrida qo`ldan ketgan yerlarning o`rnini to`ldirish edi. 1868-yil oxirida Sharqiy Buxoro yerlariga Buxoro amiri o`zining eng ishonchli va tajribali xarbiy sarkardalari bilan yurish qilib, dastlab xarbiy harakatlarni Denov hududlarida olib bordi.

Amir Muzaffar va Abdulmalik (Katta To`ra) hamda rus qo`shinlari o`rtasidagi xarbiy harakatlar Shrqi Buxoro hududi bekliklari ijtimoiy-siyosiy holati va mehnatkashlar ahvolini og`irlashtirib qo`ydi. Abdulmalik chor hukumati qo`shinlari tomonidan tor-mor etilgach dastlab Shaxrisabzga, so`ng Qarshi cho`llariga qochib, Hisor va Ko`lob bekliklaridan yordam kutdi. Ammo ularning qo`llab-quvvatlamagani sababli Amudaryo bo`yidagi butun-butun qishloqlarga o`t qo`yib, ekinzorlarni payxon qildi. Ayniqsa, Sherabod ahli katta jabr tortdi.⁴² Hech

⁴¹ Искандаров.Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч.1. – Душанбе. 1963. – С. 135.

⁴² Искандаров.Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч.1. – Душанбе. 1963. – С. 137.

qayerdan yordam ololmagan Abdulmalik to`ra Peshovorga ketadi va u yerda 1909-yilda vafot etadi.

Buxoro bilan Rossiya imperiyasi 1873-yilda o`z vakilini tayinlash huquqini beruvchi yangi shrtnomani imzoladi. Bu vakilning roziligesiz amirlik biror-bir ichki hamda tashqi siyosiy masalani hal qila olmaydigan bo`ldi. Shrtnomaning 14-moddasida “Rossiya hukumatining ijozat bo`lmas, kim bo`lishidan qat`i nazar, har xil kimsalarni Buxoro hukumati qabul qilmaydi” deb ko`rsatilgan shartnomaga muvofiq, har kuni ertalab qo`shbegi vakildan kerakli ko`rsatmalarни olib amirga yetkazishi shart bo`lgan. Amir esa bu hujjatlarni rasman tasdiqlagan, xolos. P.Lessar Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi birinchi vakili etib tayinlandi.

Vakilni Buxoroning amaldagi norasmiy gubernatori deb hisoblash mumkin. U Buxorodan 15 km uzoqda joylashgan Kogon shahrini qarorgoh qildi. Bu bilan podsho hukumati Buxoroni to`liq imperiya tarkibiga qo`shib olmasdan, mamlakatni amir va uning amaldorlari orqali boshqarishni afzal ko`rdi. Natijada podsho hukumati Buxoro amirini o`z ta`sir doirasiga kiritib, undan o`z manfaatlari yo`lida foydalandi.

1869-1870-yillarda Rossiya imperiyasi Tashqi ishlar vazirligi Angliya bilan Afg`oniston va O`rta Osiyodagi chegaralarni belgilash to`g`risida muzokaralar olib bordi. Natijada chegaralar Amudaryo bo`ylab Panj tumanidan o`tkazilishiga kelishildi. Buxoro amirligi va Eron o`rtasidagi chegaralar 1881-yil 10-dekabrda Eron shoxi bilan Tehrondagi Rossiya elchisi imzolagan maxfiy shartnomada belgilandi. 1885-1887-yildagi muzokaralar natijasida chegaralarni belgilash bo`yicha ingliz-rus komissiyasi Rossiya imperiyasining O`rta Osiyodagi Buxoro amirligi yerlari bilan Afg`oniston o`rtasidagi chegara chizig`ini belgilashni nihoyasiga yetkazdi.

Trix sabog`i shundaki, ijtimoiy formatsiyalar almashinayotganda ijtimoiy muammolar va ziddiyatlar g`oyat keskinlashadi, milliy xavfsizlikka, fuqorolar tinchligiga va barqarorligiga tahdid soluvchi omilga aylanadi. Bu holning kelib chiqish sabablaridan asosiysi shuki, ijtimoiy ziddiyatlar o`z mohiyatiga ko`ra doim

siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy o`zgarishlarning xarakatlantiruvchi kuchi bo`lib kelgan. “SHu sababli taraqqiyotning hamma bosqichlarida odamlarning ijtimoiy kayfiyatlarini, ijtimoiy muammolarini nazar-pisand qilmaslik barqarorlikka va milliy xavfsizlikka katta xavf tug`diradi” .⁴³

Shuning uchun ham murakkab o`tish davrida amalga oshirilayotgan islohotlar eng avvalo insonlarni, mamlakatning har bir fuqorosini yashashi va farovon xayot kechirishi uchun munosib shart-sharoitlar yaratishga yo`naltirilishi kerak bo`ladi. Zero, Prezidentimiz I.Karimov ta`kidlaganlaridek: Barcha siyosiy, iqtisodiy, demokratik islohotlarning asosiy maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iboratdir”.⁴⁴

XIX asrningikkinci yarmidan boshlab Turkistonda ma`rifatparvarlik harakati vujudga keldi. Qrim-tatar ma`rifatparvari bo`lgan Ismoil G`aspirali butun turkiy xalqlar o`rtasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisi hisoblanadi. G`aspiralining 1893-yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroga tashrifi ma`rifatparvarlik g`oyalarining keyingi rivojiga turtki bo`ldi. 1893-yilda Buxoro amirligida birinchi yangi usul maktabi faoliyat ko`rsata boshladi.⁴⁵

Buxoroda milliy ziyolilarning harakati Turkiston o`lkasiga nisbatan og`ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi asosan ziyolilar, mayda do`kondorlar, o`qituvchilar, hunarmand va savdogarlardan iborat edi. Buxoro jadidchiligi ayrim mutaassib mullalar, yangilik va islohotlarni hush ko`rmaydigan qadimchilar oqimi qarshiligiga uchradi. 1910-yilda boshlab Buxoroda jadidchilik harakati tashkiliy tus olib, siyosiy tashkilot sifatida shakllana boshladi. XIX asr boshlarida Buxoro taraqqiyparvar kuchlari vaziyatga tanqidiy yodashgan holda davlatning ichki boshqaruv tizimi zamon talablariga javob bermasligini, mehnatkash xalqning turmish darajasi nihoyatda past ekanligini va siyosiy-ma`muriy tuzumi o`zgartirish lozimligini chuqur anglay boshlaydilar.

Ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida paydo bo`lgan “Yosh buxoroliklar” partiyasi 1910-yildayoq o`zlarini alohida tashkilot sifatida e`lon qilgan edilar. Buxorodagi

⁴³ I.A.Karimov. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: “O`zbekiston”. 1997, 211-212 – betlar.

⁴⁴ I.A.Karimov O`zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: “O`zbekiston”, 1998, 282-bet.

⁴⁵ S.Tillaboyev, A.Zamonov. O`zbekiston tarixi. – 2010. Sharq. 89-bet.

jadidchilik harakatidan o'sib chiqqan "Yosh buxoroliklar"ning faoliyati 1917-yilga kelib ancha kuchaygan edi. Shu yilgi fevral inqilobi Buxoro amirligiga ham ta'sir etmasdan qolmadi. Mart oyining boshlarida Yani Buxoro, Termiz, Chorjo'y va karkida ishchi, soldat va dehqon savetlari tuzildi. Bunday sharoitda "Yosh buxoroliklar" mavjud monarxiya tuzumi doirasida demokratik islohotlar o'tkazish, konstitutsion monarxiyani o'rnatish orqali amirning mutloq hokimiyatini cheklab qo'yish tarafdoi bo'ldilar. Demokratik kuchlarga tayangan "Yosh buxoroliklar" ning qat'iy talablari asosida Buxoro amiri Sayyid Olimxon 1917-yil 7-aprelda mamlakatda islohotlar o'tkazish to'g'risida farmon chiqardi. Ushbu islohotda amirlikdagi o'rta asrlar boshqaruvi tizimiga o'zgartirishlar kiritish, amaldorlarni saylab qo'yish tizimiga o'tish, amirlik poytaxtida amaldorlar, savdogarlar va dindorlar tarkibida shahar xo'jaligi, xalq ta'limi va sog'liqni saqlash boshqarmasi uchun majlis tuzish, shariatni adolatni amalga oshiruvchi va soliqlarni muqobillashtirib turuvchi yagona huquq sifatida e'tirof etish, aniq davlat budgeti o'rnatish, savdo-sotiqni har tomonlama rivojlantirish, aniq fanlarni rivojlantirish kabilar ko'zda tutilgan edi. Ammo, bu islohot amalda joriy etilmadi.

1917-yil 9-aprelda jadidlar Buxoro shaxrida isloxtlarni xayotga tadbiq etishni talab qilib namoyish o'tkazdilar. Ammo, namoyishlar amir hukumati tomonidan tarqatib yuborildi va "Yosh buxorolik"larning ko'pchiligi jazolanib, ta'qib ostiga olindi. Bu voqealardan so'ng, 14-aprelda amir Olimxon isloxtlar o'tkazishni rad etadi.⁴⁶

Oktabr inqilobidan so'ng sovet Rossiysi bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi munosabatlar keskinlashib ketdi. Turkiston Respublikasining bolshiviklaridan iborat raxbaryati Buxoro amirligining rasman tan olishiga qaramay, amalda uning ichki ishlariga doimiy ravishda aralashib turdi. Bu paytga kelib "Yosh buxoroliklar" partiyasi ichida turli guruxlarning mavjudligi, qarashlarning xilmalligi tufayli partyaning yagona dasturini tuzishga ehtiyoj paydo bo'ldi. "Yosh buxoroliklar" partiyasining markaziy komiteti bu vazifani 1917-yil noyabr oyida Fitratga topshirdi. Abdurauf Fitrat tomonidan tayyorlangan "Yosh buxorolilar"

⁴⁶ B.Eshev. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Yangi asr avlod. – 2012. 487-488-bet.

partiyasining Dasturi 1918-yil yanvarda partianing markaziy komiteti tomonidan tasdiqlandi va islohot loyixasi sifatida e`lon qilindi.

Ushbu dasturda Buxoro amirligida konstitutsion monarxiya o`rnatish, Buxoroning iqtisodiy, siyosiy va xarbiy mustaqilligini ta`minlash, madaniy taraqqiyotga erishish, dehqonchilik va soliq tizimiga alohida e`tibor qaratish, Buxoroda zamonaviy armiyani tashkil etish, ikki yillik majburiy xarbiy xizmatni joriy etish, davlat hisobidan maktablar va oliv o`quv yurtlari ochish kabi masalalarga alohida e`tibor qaratish zarurligini ta`kidlagan edi. Shuningdek, ushbu loyixada Buxoroda 10 ta nozirlikdan iboral Nozirlar Sho`rosi tuzish taklif etildi.

Turkiston XKS Buxoro amirligiga qarshi zimdan kurash olib bordi, amir hukumatni kuch bilan ag`darib tashlashga urundi hamda bolsheveklar shu maqsadni ko`zlab buxorolik jadidlarni qo`llab-quvvatladilar. 1918-yil mart oyida Turkiston o`lkasi XKS raisi F.Kolesev boshchiligidagi qizil askarlar Buxoro shahriga hujum uyushtirdilar. Ushbu hujum muvaffaqiyat bilan tugamagan bo`lsada, Buxorodagi siyosiy tuzumni o`zgartirish uchun xarakatlat to`xtamadi. Sayyid Olimxon esa Buxoro jadidlarini kuchli ta`qib ostiga oldi. Natijada buxorolik jadidlar Samarqand, Toshkent va Moskvaga jo`nab ketishga majbur bo`ldilar.

192-yil 13-14-iyunda “Yosh buxoroliklar” partiyasining Turkiston markaziy byurosi birlashgan konferensiyasida Fayzulla Xo`jayev tuzgan Dastur qabul qilndi. Ushbu dasturda amirlikni kuch bilan ag`darib tashlash va Buxoroni Demokratik xalq respublikasi deb e`lon qilish talabi qo`yildi. “Yosh buxoroliklar” yirik boylar qo`lidagi yerlarni musodara qilish, bepul boshlang`ich ta`lim joriy etish, qishloq xo`jaligi, hunarmandlar sanoati, ichki va tashqi savdoning ahvolini yaxshilash yo`lida amaliy chora tadbirlar ko`rish zarurligini ta`kidlagan edilar.

1920-yil 2-sentabrda M.Frunze boshchiligidagi qizil armiyaning shafqatsiz xujumlaridan so`ng amirlikning poytaxti Buxoro shahri bosib olindi va amir Olimxon taxtdan ag`darildi. Shundan so`ng qizil armiya amirlikning barcha bekliklarini birin-ketin egallab, amirlikka butunlay barham berdi.

1920-yil 14-sentabrda Xalq Nozirlar Sho`rosi, Buxoro Muvaqqat inqilobiy qo`mitasi va Buxoro KompartiyasiMK ning umumiy yig`ilishi bo`lib o`tdi. Unda 9

kishidan iborat Abduqodir Muxiddinov raisligida Butunbuxoro inqilobiy qo`mitasi va 11 kishidan iborat respublika hukumati – Fayzulla Xo`jayev raisligidagi Xalq Nozirlar Sho`rosining tarkibi quyidagicha edi:

1. Fayzulla Xo`jayev – rais, xorijiy – tashqi ishlar noziri;
2. Qori Yo`ldosh Po`latov – maorif noziri;
3. Muxtor Saidjonov – doxiliya – ichki ishlar noziri;
4. Usmonxo`ja Po`latxo`jayev – moliya ishlari noziri;
5. Najib Husanov – davlat nazorati noziri;
6. Yusuf Ibroximov – favquloodda komissiya noziri;
7. Mukammil Burxonov – adliya noziri;
8. Bahovuddin Shaxobiddinov – xarbiy ishlar noziri;
9. Abdulqodir Muhiddinov – yer – suv ishlari noziri;
10. Mirzo Muhiddin Mansurov – savdo va sanoat ishlari noziri;

1920-yilning 6-8 oktabr kunlari Buxorodagi Sitorayi Moxi Xosada Butunbuxoro xalq vakillarining I quriltoyi chaqirilib, unda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi e`lon qilindi. Bu respublika davlat tuzumi jixatidan xalq demokratik hokimiyati edi. Quriltoy davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi oliy organi bo`lgan Buxoro inqilobiy qo`mitasi va dastlabki hukumat tarkibi bo`lgan Buxoro Xalq nozirlar Sho`rosini uzil-kesil tasdiqladi. Ularning vakolat muddati II quriltoygacha uzaytirildi.⁴⁷

1920-yil oktabrda BXSR bilan Rossiya o`rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy bitim tuzildi. 1921-yil 4-martda esa har ikkala davlat o`rtasida Ittifoq shartnomasi imzolandi. Ushbu shartnomalar yosh Buxoro davlati arboblarining mustaqil siyosat yuritishiga qaratilgan harakatlari faoliyatini ma`lum darajada cheklashga olib keldi. Chunki, ittifoq shartnomasi mustaqil Buxoro davlati hududida sovet qo`shinlari saqlanishini qonuniy qilib asoslab berdi. Bu esa Rossiyaning BXSR ichki ishlariga xarbiy jihatdan qurolli aralashuvi edi.

1920-yilning kuzida Buxoro Xalq Respublikasining dastlabki ma`muriy-

⁴⁷ B.Eshev. O`zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Yangi asr avlod. – 2012. 489-bet.

hududiy bo`linish o`tkazilib, u viloyatlar, tumanlar, kentlar va qishloqlarga ajratildi. Respublikaning poytaxti Buxoro shahri siyosiy-ma`muriy markaz bo`lib, bu yerda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy xayotini iqtisodiy va madaniy rivojlanishini boshqaruvchi barcha tashkilotlar to`plangan edi. Ta`kidlash joizki, Buxoro respublikasidagi ma`muriy hududiy bo`linish ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatga qarab tez-tez o`zgarib turgan. Misol uchun, BXSR da 1922-yilda 7 ta, 1923-yilda 8 ta, 1924-yilda 15 ta viloyat mavjud edi.

1924-yil 1-oktabr Butunbuxoro MIK qarori bilan Buxoro respublikasida ma`muriy hududiy bo`linish qayta o`tkazilib viloyatlar o`rniga 5 ta okruglar tuzildi:

1. Zarafshon okrugi – Buxoro, Karmana, Nurota viloyatlari;
2. Qashqadaryo okrugi – Qarshi va Shaxrisabz viloyatlari;
3. Surxondaryo okrugi – Sherabod, Termiz, Boysun, Qarluq, Qo`badiyon, Qo`rg`ontepa tumanlari;
4. Turkman (Amudaryo) okrugi – Karki va Chorjo`y viloyatlari;
5. Sharqiy Buxoro okrugi – Ko`lob, Boysun, Sariosiyo, Garm, Dushanbe, Qo`rg`ontepa viloyatlari.

Buxoro respublikasi Afg`oniston viloyati, Xorazm respublikasi va Turkmaniston ASR bilan chegaradosh bo`lib, unda mustaqil davlatchilikning Konstitutsiyasi, bayroq, gerb, poytaxt, milliy valyuta, qo`shin kabi belgilari mavjud edi. Respublikada 1921-yil 11-martda o`zbek tili davlat tili deb e`lon qilingan. BXSR ning liy organi Umumbuxoro quriltoyi hisoblangan. Umumiylik MIK oliv nazorat organi sifatida Buxoro Respublikasining hukumati Xalq Nozirlar Sho`rosi ustidan ham faoliyatni amalga oshirgan. Xalq Nozirlar Sho`rosi davlat boshqaruvining oliv organi bo`lib, ijro-farmoyish sohasida keng vakolatlarga ega bo`lgan. Mahalliy hokimiyat organlari viloyat, tuman, kent xalq sho`rolarining kengashlari va ularning ijroiya qo`mitalaridan tashkil topgan.

BXSR dagi qishloq, ovul doirasidagi mahalliy hokimiyat qishloq va ovul aholisining umumiyligi yig`ilishi orqali amalga oshirilgan. U oqsoqol tomonidan chaqirilgan va oqsoqol qishloq, ovul aholisi umumiyligi yig`ilishi tomonidan bir yil

muddatga saylangan.

1921-yil 18-23 sentabrdan Butunbuxoro xalq vakillarining II qurultoyi bo`lib o`tdi va unda BXSR Konstitutsiyasi qabul qilindi.

Kirish, 16 ta bob, 5 ta bo`lim va 79 moddadan iborat ushbu konstitutsiya BXSR fuqorolarining huquq va erkinliklarini qonun yo`li bilan mustahkamlanadi. Unda davlatni idora etish uchun xalqning barcha vakillari ishtirok etishi alohida ta`kidlab qo`yildi, hususiy va savdo erkinliklari o`z ifodasini topdi.

Konstitutsiya BXSR hududida yashovchi barcha fuqorolarga teng siyosiy huquqlar berdi. Konstitutsiyaga ko`ra, BXSR ning oliy organi – Butunbuxoro xalq vakillari qurultoyi bo`lib, u har 2000 saylovchiga bir vakil saylanadigan 350 a`zodan iborat edi.

Quriltoy har yili bir marta chaqirilar, unda respublika konstitutsiyasini qabul qilish va unga o`zgartirishlar kiritish, hukumatning hisoboti va davlat budgetini tasdiqlash kabi muhim masalalar ko`rilar edi. Konstitutsiyaga ko`ra, quriltoylar o`rtasida qonun chiqaruvchi va nazorat qiluvchi oliy organ Butunbuxoro MIK hisoblanib, Xalq Nozirlar Kengashi davlat hokimiyatini ijo qiluvchi va boshqaruvchi oliy organ sifatida o`z vazifasini saqlab qoldi. Xalq Nozirlar Sho`rosi tarkibiga rais va xalq nozirlari kirgan. Xalq nozirlari – adliya, ichki ishlar, maorif, sog`liqni saqlash, mehnat va ijtimoiy ta`minot, savdo va sanoat, moliya, dehqonchilik, davlat nazorati tarkibida tashkil etilgan.

Q.Rajabov tadqiqotlariga ko`ra, BXSR ning hududi 182,2 ming km bo`lib, 1920-yilda aholi qarib 3-3,5 mln, 1922-yilda 2,8 mln. kishi bo`lgan. Buxoro respublikasida asosan 65% o`zbeklar, shuningdek, 14% tojiklar, 9% qozoqlar, 7 % turkmanlar, 1,1 % forslar va boshqa xalqlar yashagan.

BXSR da 1920-yil sentabrdan boshlab milliy valyuta muomilaga kiritilib, 1922-yil oxirida pul islohoti o`tkazilgan bo`lsa-da, 1923-yil yozidan boshlab milliy valyuta Rossiya rubliga almashtirildi.

BXSR hukumati jamiyatni demokratik tarzda yangilash uchun soliq tizimini isloh qildi. Amirlik davridagi turli soliq va o`lponlarr bekor qilindi. 1921-yil 26-noyabrida Butunbuxoro MIK “BXSR dagi davlat soliqlari to`g`risidagi qonun”

qabul qilib, unga ko`ra, 5ta soliq turi – ushr (hosilning o`ndan bir qismi), zakot (chorvaning qirqdan bir qismi), hunarmandchilik ustaxonalari uchun soliq, savdogarlardan bojxona solig`i, turli hujjat va shartnomalar tuzilganda maxsus soliq olinadigan bo`ldi.⁴⁸

Rossiyadagi bolsheviklar hukumati BXSR hukumatiga doimiy ravishda tazyiq o`tkazib keldi. 1923-yil 3-iyunda Moskvadan kelgan bir guruh komissiya BXSR hukumati ishlaridan qoniqmayotganligi hamda “sotsialistik o`zgarishlarni” jadallashtirish lozimligini ta`kidladilar. Buxoro hukumatida communistlarning ta`siri tobora kuchayib borib, hukumat tarkibi “tajribali sovet hodimlari” bilan to`ldirib borildi. Natijada 1924-yil 18-20 sentabrda bo`lib o`tgan Butunbuxoro xalq vakillarining V Quriltoyida BXSR Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirildi. BSSR ning tuzilishi komunistlar tomonidan sun`iy tarzda amalga oshirilgan hodisa bo`ldi. Oqibatta taraqqiyotning demokratik yo`li inkor etilib, “sotsialistik yo`nalish” tanlandi. 1924-yil noyabrda BSSR tugatilib, uning hududlari O`zSSR va TSSR tarkibiga kiritildi.

Rossiya – Buxoro o`rtasidagi iqtisodiy shartnomalarning qisqacha tahlili

XIX asr o`rtlarigacha, xususan Rossiya imperiyasining O`rta Osiyo xonliklariga bostirib kirishigacha bo`lgan davrda xonliklar orasida Buxoro amirligi savdo va iqtisodiy, siyosiy va madaniy markaz vazifasini o`tab kelgan. XIX asr oxirlariga kelib, amirlik hududida Rossiya imperiyasining nazorati o`rnatilib, uning yarim mustamlakasiga aylangach, davlatning asosiy bo`g`inini tashkil qiluvchi siyosiy – ijtimoiy, iqtisodiy soha tarmoqlarini yanada kengaytirish va uni boshqarish jixatidan amirning huquqlari imperiya tomonidan oldindan belgilangan va amirlik tomonidan imzolangan shartnomalar hamda ularda ko`rsatilgan moddalarga asosan ancha cheklanganligini ko`rish mumkin.

Ammo Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o`rtasidagi savdo - iqtisodiy va diplomatik munosabatlар imperiya manfaatdorligi yo`lida ko`rilgan bo`lsa-da, amirlik iqtisodiyotiga sezilarli darajada ijobiy ta`sir ko`rsatgan.

XIX asr oxirlariga kelib Buxoro amirligi bilan Rossiya imperiyasi o`rtasida

⁴⁸ B.Eshev. O`zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Yangi asr avlod. – 2012. 492-bet.

turli soxalardagi bayonotnomalar, ayniqsa, savdo, iqtisodiy va diplomatik munosabatlarni yo`lga qo`yuvchi bitim va shartnomalar, transport, og`ir va yengil sanoatni kengaytirishga qaratilgan kondisiyalar va bayonotnomalar imzolangan. Rossiya imperiyasi bilan Buxoro amirligi o`rtasidagi shartnomalarga 1868-yil 23-iyunda tuzilgan “Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o`rtasidagi o`zaro tinchlik shartnomasi” hamda 1873-yil 23-sentabrda tuzilgan “Rossiya – Buxoro o`rtasidagi do`stlik xaqidagi shartnomasi”, 1892-yilda Rossiya – Buxoro o`rtasida Buxoro amirligining janubi-sharqiy bekliklari hududida Rossiya manfaatlarini himoya qiluvchi xarbiy nazorat istehkomlarini qurish, 1888-yida qurilishi boshlangan Pattakesar xarbiy rus istehkomini Rossianing xarbiy manzilgohlariga aylantirish to`g`risidagi shartnomasi, 1894-yil 27-mayda iqtisodiy hususiyatga ega bo`lgan, unga ko`ra har yili 15-noyabrdan 10-martgacha Zarafshon daryosining suvi amirlik yerlariga to`liq, 10-iyundan 15-avgustgacha esa faqat 40% oqizish belgilab berilgan shartnoma kiradi.

Buxoro amirligi hududidagi boyliklarni qazib olish va qayta ishlab chiqaradigan korxonalarining yo`qligi sababli Turkiston general-gubernatori Vreviskiy bilan kondisiya imzolangan. Unga ko`ra general Vreviskiy 1896-yil 24-fevralda Buxoro xonligidagi oltin konlarni monopoliya qilish orqali qazib chiqarishni yo`lga qo`yish to`g`risida 40 banddan iborat qoida ishlab chiqadi.⁴⁹ Shuningdek, 1891-yil 24-aprelda Buxoro hukumati Rossiya imperiyasi vakili Dmitriy Konstantinov bilan Kitobdan Taxtaqorachagacha bo`lgan tog` yo`llarini ochish va ta`mirlash majburiyatlarini belgilovchi kondisiyalarni imzolagan.

1917-1920-yillarda Buxoro amiri Said Olimxon Rossiya tomonidan xavf-xatarning-kuchayishi sababli Buyuk Britaniyaning Hindistondagi ma`muriyati bilan 1918-yilning fevral-mart oyida diplomatik missiyalarni tashkil etadi. Shuningdek, u inglizlarning Mashxad va Qoshg`ardagi vakolatxonalarini bilan ham turli darajadagi diplomatik munosabatlarni olib boradi.⁵⁰ Bundan tashqari, Buxoro amiri Said Olimxon o`z hududini bolsheviklar bosqini hamda sovetlar ta`siridan

⁴⁹ З.К.Ахмеджонова.Железнодорожное строительство в Средней Азии и Казахстане. Конец XIX - начало XX века. – Т. Фан 1984 стр. 124

⁵⁰ Amonova F.S. Buxoro – Rossiya aloqlari tarixiga bir nazar (XIX asr oxiri - XX asr boshlari). – T.: “ Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti”, 2011, 48-bet.

muhofaza etish, mamlakatning mustaqilligini saqlab qolish xarakatida xalqaro munosabatlarda tamomila yangilik bo`lgan birinchi siyosiy va davlatlarararo tashkilot – Yevropadagi Millarlar Ligasiga memorandum jo`natadi.⁵¹ Ammo bu tashkilot nomani jiddiy qabul qilmay o`z nuqtai nazaridan kelib chiqib uni oddiy murojaatnoma sifatida qarab inobatga olmaydi.

XX asr boshiga kelib Buxoro amirligi Yevropa davlatlarining iqtisodiy tashkilotlari bilan hamkorlikda savdo va temir yo`llani qurish, savdo, diplomatik munosabatlarni kengaytirish maqsadida bir nechta loyixalar ishlab chiqdi. Masalan, 1918-yil 25-martda Turkiston o`lka Xalq Komissarlari Soveti raisi F. Kolesov bilan amir Olimxon vakillari o`rtasida imzolangan “Qiziltepa shartnomasi” dan keyin Buxoro, Yevropaning yirik davlatlari siyosiy-strategik manfaatlar doirasiga tortildi. Birinchi jaxon urushi oxirida kapitalistik davlatlar siyosiy-iqtisodiy rejalarini amalga oshirish maqsadida Berlin – Bag`dod – Buxoro temir yo`l tizimini qurishni rejalashtirdilar. Keyinchalik bu loyixalar o`zgartirilib, Yevropadan tortiladigan temir yo`l magistralini Buxorodan Pekinga uzaytirish rejasi o`rtaga tashlandi. Biroq, O`rta Osiyodagi siyosiy-xarbiy voqealar xamda Yevropa sarmoyachilari rejalarining o`zgarishi bu loyixaning amalga oshmasligiga sabab bo`ldi.⁵²

Fayzullo Xo`jayev 1922-yilning oxirida Genuyada bo`ladigan xalqaro konferensiyada ishtirok etish uchun taklif etildi. Fayzullo Xo`jayev xorijiy mamlakatlarning elchixonalari va vakolatxonalarini Buxoro shaxrida ochishni, iqtisodiy soxa bilan birgalikda, siyosiy, madaniy-ma`rifiy soxalar bo`yicha hamkorlikni yo`lga qo`yish uchun necha bor markazga murojat bilan chiqdi. Ammo Buxoro Xalq respublikasining siyosiy-iqtisodiy manfaatlarini Yevropa va Osiyo davlatlari oldida ximoya qilish huquqi RSFSR delegatsiyasiga berilganligi sababli imperiya bundan rivojlanishga to`sinqinlik qiladi. Yuqorida tilga olingan shartnomalarning xarakterli xususiyati shundaki, bunda moddiy ne`mat yaratilmaydi, balki ashyoviy shaklda bo`lmagan xizmatlar bajariladi.

⁵¹ To`laganov A. O`zbek xonliklarining tashqi siyosati \\ Demokratlashtirish va inson huquqlari. 2001. №4 51-bet.

⁵² Amonova F.S. Buxoro – Rossiya aloqalari tarixiga bir nazar (XIX asr oxiri - XX asr boshlari). – T.: “Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti”, 2011, 48-bet.

1873-yil 23-sentabrda tuzilgan “Rossiya-Buxoro o`rtasidagi do`stlik xaqidagi shartnama” ni ko`proq savdo-tijorat va xo`jalik shartnomasiga qiyoslash mumkin. Unda rus fuqorolarining Buxoro amirligi hududida savdo qilish huquqiga ega bo`lishi, savdo-sotiqni huquqiy tartibga solish, ruslarning amirlik hududida mexnat faoliyatini amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish va ularni mexnat huquqlarini ximoya qilish bilan bog`liq masalalarga alohida e`tibor berilgan. Masalan, shartnomaning to`rtinchi moddasida yozilishicha, Amudaryoning Buxoro davlatiga tegishli soxalarida rus fuqorolari o`zlarining omborxonasi va bandargohlarini qurish huquqiga ega ekanligi, qurilgan ombor va bandargohlarni muhofaza qilish Buxoro hukumati zimmasiga ekanligi ko`rsatilgan.

1868-yilgi “Zirabuloq shartnomasi”ning to`g`ridan-to`g`ri davomi hisoblangan 1873-yildagi “Shaxrituz shartnama” sining oltinchi moddasining bandlari professor A.A.Semyonov aniqlab bergenidek, Buxoro va rus savdo firmalari o`rtasida ba`zi tushunmovchilik, xatto murosasiz kelishmovchiliklarni ham keltirib chiqargan. Bu sharnomaga ko`ra Buxoro amirligi hududlariga rus savdogarlariga tegishli va rus hududlaridan keltirilgan va aksincha Buxorodan Rossiyaga olib borilayotgan barcha mollardan beistisno Turkiston o`lkasida qirqdan bir qism soliq olinganidek, qiymatining 2,5% miqdorida soliq olingan. Zakotdan boshqa hech qanday qo`shimcha boj solig`i olinmaydi, deb ko`rsatilgan.

Shartnomaning yettinchi moddasiga ko`ra, Buxoro hududlari orqali sotish uchun olib o`tiladigan mollardan hech qanday, shu jumladan, bojxona solig`i ham olinmagan. “Rus savdogarlariga, - deb ta`kidlangan yettinchi moddada, - Buxoro mulklari orqali barcha qo`shni mamlakatlarga o`z mollarini bojxona solig`isiz olib o`tish huquqi beriladi”.

Buxoro amirligi tashqi chegaralarining daxlsizligi va bir-butunligi, uning ichki va tashqi tajovuzlar paytida Rossiya xarbiy iqtidori bilan himoya qilinishining kafolatlanganligi, Buxoro amirligi hududlarida ana shu maqsadlarda Rossiya chegara xizmati, bojxona tizimlari qo`shinlaridan tashqari, qator xarbiy garnizonlarning joylashtirilganligi ham favqulotda muhim axamiyatga ega edi.

Shartnomaning sakkizinchli moddasida: “Ruslar zarur xollarda Buxoro

amirligi shaxarlarida tavarlarni saqlashga xaqlidir.” – deb belgilab qo`yilgan.

Toqqizinchi moddasida esa, savdo jarayonining to`g`ri borishi xamda mahallay hukumat bilan tijorat ishlarini olib borish uchun rus fuqorolari Buxoro shaxrida o`zlarining tijoratxonalarini ochishga xaqlidirlar, deb belgilangan.

1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilgandan keyin general-gubernator K.P. Kaufman rus va chet el sanoatchilar uchun qulay sharoit yaratib berishga xarakat qildi. Buxoro amirligida tashkil etilgan barcha korxona va zavodlarni mantiqiy jixatdan to`rt guruhga bo`lish mumkin. Ya`ni, shaxsiy korxonalar, yirik fabrika va zavodlar, mayda korxonalar xamda hunarmandchilik artellariga bo`lish mumkin. Birinchi jahon urushi arafasida amirlik hududida 50 dan ortiq korxona mavjud bo`lib, shundan 26 tasi paxta tozalash zavodini tashkil etgan. Muhammad Baljuvoniyning “Tarixa Nofei” asarida sarmoyadorlar xaqida keltirilgan quyidagi ma`lumotlari diqqatga sazovor: “Bu muqaddimada mashxur bo`lgan (buxorolik)lar xaqida yozaman. Eng avvalo, nomdor tojirlardan bo`lgan Amir Ahadxon bilan birgalikda “sherik tijorat” bo`lganlar Mirzo Muhiddin sarrof, Fayzullaxo`ja Ubaydullaxo`ja o`g`li, Muxammadolim Jo`ravoy Po`s o`g`illarini aytish mumkin. Bu uchchalalari Buxoroning eng ilg`or tojirlari edilar”

1884-yil 27-iyulda N.Qudrin savdo-sanoat shirkatining ustavi tasdiqlandi. Unga ko`ra, 1887-yil Buxoro va Chojo`y shaxarlarida shirkat idoralari va tavar saqlanadigan omborxonalar vujudga kelgan. Bu shirkatlar tarkibiga Bogarodsk – Gluxovskiy manufakturasi, Tver, Volga, Sabinovsk igazlama mahsulotlari manufakturasi, “Voga va K” savdo uyi, N.N.Koshkin, N.P.Koshkin, T.S.Morozov, knyaz A.S.Dolgurikiy va boshqalar kirgan. 1888-yildan boshlab “aka-uka Shlosberg” savdo uyining Samarqand va Buxoroda idoralari tashkil qilngan bo`lib, shirkat shu yili Buxoro, Termiz, Qorako`l, shaxarlaridan paxta sotib olish bilan shug`ullangan. 1886-yili Tinxachev tomonidan Kattaqo`rg`on uyezdining paxta ko`p ekiladigan Mitan qishlog`ida dastlabki paxta zavodi qurildi. 1899-yili Kattaqo`rg`on shaxar vogzali yaqinida injener L.O.Yugovich tomonidan bug` bilan ishlaydigan 4 ta paxta tozalash zavodi qurildi. Paxtaga bo`lgan talabni qondirish uchun har ikkala zavod ham takomillashib bordi. Bu esa o`z navbatida

ortiqcha xarajatni talab etardi. Bu xarajatlarga bardosh bera olmagan Tinxachev paxta zavodini buxorolik savdogar Mirhikmat Mirlisioxova sotib yubordi. U zavodga bug` dvigatelini o`rnatdi.⁵³

Ilgari qadrsiz bo`lgan, hatto viloyatlarda o`tin sifatida foydalanilgan chigitdan 1890-yildan boshlab sanoat usulida yog` olishga kirishuldi. O`lkada dastlabki yog` zavodi Yangi Buxoro (Kogon) da K.Drejevskiy tomonidan qurilgan.⁵⁴

Biroq chigit to`plash imkoniyati cheklanganligi, ayniqla, mahalliy aholining g`ayridinlar tayyorlagan yog`ni iste`mol qilishni xoxlamasliklari tufayli zavod to`xtab qoldi.

O`lkani qishloq xo`jaligi maxsulotlariga ixtisoslashtirish jarayonining kuchayishi ularning Rossiyaga qaramligini oshirib bordi. Bozor iqtisodiyoti tufayli uzumchilik, bog`dorchilik, ipakchilik va boshqa soxalar bilan shug`ullanuvchi xo`jaliklar ham tovar-pul munosabatlariga tortildi. Ayniqla Buxoroda uzumchilik bilan shug`ullanuvchi ho`jaliklar tobora ko`payib bordi. 1897-yilda tadbirkorlar Grigoriyu Kasobov, Eristo Baxtadze Djanushevlar Quyi Zarafshon voxasida vino ishlab chiqarish va sotish huquqini qo`lga kiritadi.⁵⁵

Buxoroda uzum yetishtiruvchi rayonlarga Karmana, Xatirchi, Shaxrisabz, G`uzor, Chiroqchi, Qarshi, Pokand, Buxoroning bir necha tumanlari kirgan.

Arxiv ma`lumotlariga ko`ra, 1917-yilda Turkistonda 1428 ta sanoat korxonasi bo`lib, shundan 92 tasi Buxoro amirligida bo`lgan.⁵⁶

1893-yilga kelib, Buxoro amirligida vino ishlab chiqaruvchi zavodning qurilishi bilan Turkiston general-gubernatori tomonidan vino ishlab chiqarish qoidalari tasdiqlandi. Tashkil topgan har bir korxona o`zining boshqaruv uslubiga ega bo`lganidek, yarim mustamlaka hisoblangan amirlik hududidagi korxonalarни boshqarish, maxsulot ishlab chiqarish va ularni sotish qoidalari Turkiston general-gubernatori tomonidan ishlab chiqiladi va qat`iy nazorat qilinadi. Masalan, 1889-

⁵³ Musayev.N.U. Turkistonda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining vujudga kelishi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari) – T. : 1995, 70-bet.

⁵⁴ Tarix shohidligi va saboqlari. Chorizm va sovet mustamlakasi davrida O`zbekiston milliy boyliklarining o`zlashtirilishi. – T.: “Sharq”, 2001, 113-bet.

⁵⁵ O`zR MDA. I – 3- jamg`arma. 1-ro`yxat. 141-ish, 90-varaq.

⁵⁶ O`zR MDA. R – 105- jamg`arma. 1-ro`yxat. 3-ish, 139-145-varaqlar.

yil 25iyunda “O’tkir ichimlik savdosini boshqarish qoidalari” va 1889-yil 25-iyulda Buxoro xonligida o’tkir ichimliklarni sotish joylari, ularning turi va yangi shaxobchalarini tashkil qilish tartibini belgilash xaqida” shuningdek, 1893-yil 15-dekabrda Turkiston general-gubernatorining yangi chiqargan qoidalari shular jumlasidandir.

Faoliyat ko`rsatayotgan mazkur zavod va fabrikalarning deyarli barchasi rus kapitalistlari uchun xizmat qilib, asosan xom ashyni dastlabki ishlab berish bilan shug`ullangan. Uni tayyor maxsulotga aylantirish esa Rossiyaning markaziy shaxarlarida amalga oshirilgan. Lekin shunday bo`lsada amirlik iqtisodiga rus kapitali va sanoatning kirib kelishi Buxoroning O`rta Osiyodagi yirik savdo markaziga aylanishni ta`minlagan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari rus savdogarlari uchun Buxoro amirligi xududlarida erkin xarakatlanish – savdo faoliyatini olib borish, o`z karvonsaroylariga ega bo`lish va ko`chmas mulklar sotib olish huquqlarining berilishi, keyinchalik Amir Abdulahad va Sayid Olimxonlarning davrida qator Rossiya xalqaro, mintaqaviy va hususiy banklari filiallarining ochilishi va shukabilar aslida buxoro amirlarining mutlaq hukmdorlik maqomi cheklab qo`yilganligini va Buxoro amalda mustaqilligini yo`qotganligini ko`rsatar edi. Imperiyaning iqtisodiy soxada amalga oshirgan isloxitlari natijasida amirlik aksiyadorlik-tijorat banklarining bo`limlari ko`paya boshladi. Buxoro amirligida ochilgan ilk rus banklaridan biri Rossiya imperiyasi davlat bankining filiali bo`lib, u 1890-yilda Samarqand shaxrida o`z faoliyatini boshladi.⁵⁷

1891-yilda Moskva-Ryazansk va Maskva savdo bankining filialari amirlik hududlarida vujudga kela boshladi. 1894-yilda Yangi Buxoro (Kogan) shaxrida 90 mln rubl mablag` bilan Rossiya imperiyasi davlat bankining filiali ochildi.

Amir Sayyid Olimxon o`z davrida bank masalalarida mutaassiblik kuchli bo`lishiga qaramay, bank ishiga jiddiy e`tibor bergan va unga to`g`ri maqsadda katta mablag` qo`yan. Shuningdek, Rus-Buxoro banki ochilib faoliyat yuritishda

⁵⁷ Avazova X.SH. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda bank va firmalarning rivojlanishi. T.f.n. Dis. – T. 1997, 38-bet.

uning hissasi katta bo`lgan. Rasmiy ma`lumotlarga ko`ra, bu rus banki faqat paxta savdosi va paxta tayyorlashga mablag` berish bilan cheklanmay, balki paxta va yog` sanoati uchun ham kapital qo`yib katta foyda olib turgan.

Sayi olimxon o`z boyligini Rossiyadagi katta tadbirdorlarga berib, oltin va boshqa qimmatbaxo toshlardan iborat maxsus fond tashkil etadi.

II bob. Buxoro amirligida davlat boshqaruv tizimi ning o'ziga xos xususiyatlari.

II. 1. Buxoro amirligida davlat boshqaruv tizimining asoslari.

O`rta Osiyo xonliklari ichida Buxoro amirligi alohida mavqeiga ega bo`lgan, katta hududlarni egallagan davlat edi. Mambalarga ko`ra, XVIII asrning o`rtalariga kelib Buxoro amirligi hududlarida birmuncha o`zgarishlar sodir bo`lgan. Bu davrda Buxoro hukmdorlari o`z tasarruflarida Buxoro shaxri va uning atrofidagi Vobkent, G`ijdivon, Qorako`l, Vag`oza tumanlari, Qashqadaryo va Miyonqol voxalarini saqlab qololgani edilar. Xo`jand, Toshkent, Hisor vaqtiga bilan esa G`uzor, Shaxrisabz, Nurota shuningdek Amudaryoning o`ng sohilidagi Balx, Andxay, Maymana, Badaxshon va Shibirg`onlar ham Buxoroga vassal bo`lishiga qaramay unga itoat etmay qo`yanlar. Siyosiy parokandalikning asosiy sababi – so`nggi ashtarxoniyilar davridagi o`zaro kurashlar, markazdan qochuvchi kuchlar mavqeining o`sishi edi.

.XIX asr o`rtalarida Buxoro amirligi hududi qariyb 200 ming km² edi. Uning chegaralari janubda Amudaryoning so`l qirg`og`idan boshlanib Sirdaryogacha cho`zilar, qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Sharqda Pomir tog`laridan g`arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo`lgan hududni egallardi. Buxoro va Samarcand kabi yirik shaxarlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlik markazi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surhondaryo voxalari, xozirgi Tojikiston hududlaridagi Vaxsh, Kofirnixon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shaxar va qishloqlar, Turkmaniston hududiga kirgan Murg`ob daryosi vohalardagi yerlar ham Buxoro amirligiga kirardi.⁵⁸

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ya`ni mang`itlar sulolasini o`rnatilgach, Buxoro amirligi yana asta-sekin mustahkamlana boshlaydi. Shu asrning 70-80-yillariga kelib Buxoro amirligining markaziy hududini Samarcand va Buxoro shaxarlarini o`z ichiga olgan Zarafshon voxasi tashkil qilar edi. XIX

⁵⁸ O`zbekistonning yangi tarixi. Turkiston Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida. 1-kitob. – Toshkent. Sharq, 2000. – B. 44.

asr boshlariga kelib Buxoro amirligi hududiga Zarafshon hamda Qashqadaryo voxalaridan tashqari Surhon voxasi, Hisor, Xo`jand, O`ratepa, Panjikent kabi aholisi zinch joylashgan tumanlar, Janubiy Turkmanistonning katta qismi, jumladan Chorjo`ydan to Murg`ob daryosigacha bo`lgan hududlar kirar edi. Bu davrda Buxoro amirligi hududining kengayishiga asosiy sabab – mang`itlar sulolasining markazlashgan davlat barpo etishga intilishi edi. XIX asr boshlarida Buxoro amirligi bir tomonidan Eron va Afg`oniston, ikkinchi tomonidan Qo`qon xonligi hududlari bilan chegaradosh edi.

Buxoroning so`nggi amiri Sayyid Amir Olimxonning 1927-yilgi ma`lumotlariga ko`ra, XX asr boshiga kelib “Buxoro mamlakati Amudaryoning sharqiy sohillaridan, ya`ni, Rossiya Pomiridan to Xivaning keng davlatlarigacha cho`zilib borardi. Buxoro shimol tarafdan Qizilqum saxrosi bilan, g`arb tarafdan Sirdaryo hamda Ho`qand xonligi bilan, janubda esa Afg`oniston, Sharqiy turkman o`lkasi hamda Xiva dashti bilan chegaradosh”

XIX asrning 50-yillarida Buxoro amirligi bir necha viloyatlardan tashkil topgan bo`lib, ulardan Buxoro va Samarqand o`z navbatida tumanlarga bo`lingan edi. Viloyat hukmdorlari hokim deb atalgan. Keyinchalik viloyato`rniga bekliklar paydo bo`lgach ularning hukmdorlari bek deb atalgan. Yangi ma`lumotlarga ko`ra, bu davrda Buxoro amirligida 44 ta beklik mavjud bo`lgan.

Buxoro amirligida XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mang`itlar sulolasining vakillari hukmronlik qilganlar. Sulola hukmronligining asoschisi Rahimbiy ibn Hakimbiy biroz muddat (1747-yildan keyin) Abulfayzxonning o`g`illariga otaliq bo`lgan bo`lib, 1756-yildan sayyidlar, ho`jalar va ruxoniylar tomonidan Buxoro taxtiga o`qaziladi. Rahimbiy xon unvonini olmasdan o`zini “noib ul-hukumat” (“hokim o`rinbosari”) deb bilgan. Doniyolbiy otaliq ham xonlika da`vo qilmay avval Fozil to`rani, keyin esa Abulg`oziyini (1758-1784y.y.) xon deb e`lon qilib, o`zi ularga noib hisoblangan. Shoxmurod 1785-yildan Buxoroda “amir” unvoni bilan taxtga o`tirgan.

Buxoro amirligining siyosiy tizimi, idora etish tartib-qoidalari, davlat ramzlari, unvon va mansablar haqida ko`pgina olimlar tadqiqot ishlari olib

borganlar. Ushbu taqqiqtarning tahlili shuni ko`rsatadiki, mang`itlar hukmronligi davrida davlat tizimida jiddiy o`zgarishlar amalga oshirilmagan. Bu davrda oliv hukmdor garchi amir unvoni bilan hokimiyatni boshqargan bo`lsa-da, Buxoro amirligi ham o`z tizimi, qonun-qoidalari, boshqaruv tartiblari va butun mohiyati bilan, o`rta asrlar Movarounnaxrdagi musulmon davlatlari, hususan shayboniylar va ashtarxoniyalar davlat tizimidan deyarli farq qilmaydi.⁵⁹ **R. H**

Buxoro mamlakati 28 ta viloyat (bog`ot) ga bo`linar edi. Eng katta viloyatlarga amirning o`zi hokimlarni tayinlar edi. Bu viloyatlarga Nurota, Qorako`l, Boysun, Hisor, Dehnov, Qo`rg`on, Boljuvon, Ko`lob, Qo`badiyon, Darvoz, Samarqand, Miyonqol, Urmeton Ro`shon va Maschohlar kirar edi. Valiaxtga qarashli mulk qarshi hisoblanar edi. Valiahdga qarashli mulk Qarshi hisoblanar edi.

Amir Abdulahadxon davrida quyidagilar viloyatlarda hokim bo`lgan: Hisorda Abdulmo`minxon Abbosiy o`g`li, Baljuvonda Rahmonqulixon devonbegi, Xuzorda Akramxon to`ra, Chiroqchida Umarxon Akramxon to`ra o`g`li, Boysunda Abdulali inoq ibni Shirali inoq, Shaxrisabzda Turobqul devonbegi, Kitob hokimi Avliyoqul devonbegi, Qarshida To`raxon`ja sadr, Xatirchida Abdurahmon inoq, Chorjo`yda Mirzo Nizomuddin Urganjiy, Karmanada Mirzo Rahmatullah dodhoh, Nurotada Iskandarbek

“Tarixi nofei” ma`lumotiga qaraganda, alohida viloyatlarga tobe bo`lgan shaxar va viloyatlar ham bo`lgan. Masalan, Mo`minobod Ko`lobga; Hovaling va Qo`ng`irot Baljuvonga; Dushanbe va Qoratog` Hisor hokimiga; Romitan, Xaydarabod, Bahovaddin, Xo`ja Bo`ston, Xo`ja Ubon, Xo`ja Orif, Vobkent va Zandana Buxoro shaxriga tobe bo`lgan ekan Shunday qilib, Buxoro mamlakati 27 viloyat va 11 tumanlardan iborat edi.

Hamma tumanlar (tumanot) Buxoro shaxri atrofida joylashgan bo`lib, ulardan ikkitasi Shimli Rud va Janubi Rud 1915 yilga kelib tuman nomini oldilar

Buxoro shaxridan oqayotgan Shoxrudning shimoliy va sharqida joylashgan bu tumanlarninmg ma`muriy markazi yo`q edi. Mazkur tumanlarning aholisi

⁵⁹ R.Xoliqova . Raxbar Xoliqovaning Buxoro – Rossiya tarix chorraxasida.

Buxoro sadr raisiga soliqlarni to`lardilar. Qolgan tumanlarda ma`muriy va moliya hokimiyati qozikalon itoatida bo`lgan shu tumanlar qozilarning qo`lida edi.

Aksar tumanlar aholi yashaydigan eng katta mahallalar nomi bilan ham atalgan. Edi. Masalan, G`ijduvon – Harkonrud, Komot – Vobkand, Simjon – Romitan. nomlari bilan ham tilga olingan, manbalarda qayd qilingan

1916-yil ma`lumotlariga qaraganda har birtumanda 120 dan 340 tagacha axoli manzillari bo`lgan. Buxoro amirligining viloyatlari ma`muriy markazlar nomi bilan atalgan. Eng katta viloyatlar mamlakatning sharqida joylashgan edi. 1914-1916-yil ro`yxatlariga qaraganda Baljuvonda 1420 aholi punktlari, Hisorda – 1200, Qorateginda – 700, Ko`lobda – 635 aholi yashaydigan joylar bo`lgan

Turkman viloyatlari 100 dan 500 ta aholi punktlaridan iborat bo`lib, tumanlar hududiga teng kelardi

Buxoroda ba`zan viloyatlar va tumanlar birlashtirardi yoki alihida ma`muriy bo`linmalarga bo`linar edi. Amlok bir viloyatdan olinib, yangi ma`muriy tizim sifatida markaziy hukumatga tobe qilinib qo`yilgan. Masalan, 1914-yilda Samjon tumani Xutfar tumaniga, Shofirkom Pirmast tumaniga birlashtirildi.

Komi mix, Yangi Qo`rg`on va Karamon alohida ma`muriy bo`linma bo`lgan. 1916-yili ular Karmina viloyati hokimiga tobe qilindi. Karamon amloki va Nurota viloyati Xatirchi viloyatining tarkibida qayd qilingan. Samjon va Xutfar, Pirmast va Shofirkom qaytadan alohida ma`muriy bo`linmalarga ajratildi. Amirlik viloyat va tumanlarning ma`muriy-hududiy bo`linishi har xil bo`lgan. Aksar qismi qishloqlardan iborat amloklarga bo`lingan edi. Ayni vaqtida ba`zi tuman va viloyatlar mavzelardan iborat bo`lgan. Ko`p xollarda esa tuman yoki viloyat ham amlok va mavze, ham guzar va masjidlardan tashkil topgan.⁶⁰ **37. sh.v.**

Olimlarning hulosalariga qaraganda, mahalliy ma`muriyat namoyondalari mavzeni qishloq va masjidlardan kattaroq hududiy bo`linma hisoblaganlar.⁶¹ **38. sh.v.** Karki viloyati mavzelarga bo`linsa ham, ular o`z navbatida bekchalarga

⁶⁰ O`Zmda. 152-Ro`yxat. 70-varaq.

⁶¹ Населенные пункты Бухарского эмиратаю Сю 5.

taqsim bo`lgan edi. Bekcha o`z navbatida qishloqlardan iborat bo`lgan bekchaxonalardan tashkil topgan.

Nurota guzarlarga, ular esa qishloqlardan iborat bo`lgan. Qorategin rabova (raxoba, ya`ni suv, sug`orish yo`li degan so`zdan), rabova esa mavze va qishloqlardan iborat bo`lgan.

Buxoro tumanlari nomlari ularning asosiy sug`orish kanali nomi bilan atalgan. Masalan, Qorakul tumani naxrlarga bo`linar edi. Tumanning 9 qismida 7 ta naxr bo`lgan. Komot tumani 5 komga (1916-yili) bo`lingan. Komi Abu Muslim 4 ta komga, Pirmast tumani esa Ro`d (daryo) ga taqsim bo`lgan.

Shoxmurod ibni Muhammad Doniyolbiy taxtga kelgach, quyidagi shaxslarga mana bu mansab va amallarni beradi.

Doniyol otaliq –mir asad (ar); Davlat Muhammad – qo`shbegi keyin vazir (ar.); Davlatbiy mang`it – parvonachi; xitoy qipchoqlarining sardori Xojam Yorbiy Farxod otaliq o`g`li; Hudoyor kenagas – dodhoh (shu amalning ramzi bo`lgan hassa ham berildi); Isoqxo`ja Mahdumi A`zam, Mirzo Shaxobiddin Xo`ja Ahroriy, Mir Mahmudxo`ja Husayniy Nasrulloxo`ja shayx ul-islom (shariat kengashining a`zolari). Bulardan Nasrulloxo`ja taxtning o`ng tomonida turadigan amirlarning naqibi, Muhammad Amin xo`ja esa so`l amirlarning noiblogoga loyiq bo`ldi. Mir Nizomiddin Xo`ja Husayniy qozi ul-quzotga xos nadim, Ibodullaxo`ja qozi askar, Umarxo`ja Said Atoyi Fayzi bo`ldi.

Buxoro amirligida davlar mutloq qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatga ega bo`lgan amir tomonidan boshqarilar edi. Davlat ahamiyatga molik bo`lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va boshqa masalalar Buxorodagi bosh qarorgoh – Arkda ko`rilib chiqilgan hamda xal etilgan. Bosh qarorgoh hisoblangan Arkda amir va uning oilasidan tashqari qo`shbegi, shig`ovul, to`pchiboshi, mirzaboshi kabi saroy amaldorlari o`z oilalari va xizmatkorlari bilan yashagan.

Zaruratga qarab mamlakat poytaxtida amir boshchiligida **Davlat Kengashi** chaqirilib turilgan. An`anaga ko`ra, lavozimlariga qarab 5 tadan 20 tagacha

amaldorlar a`zo bo`lgan ushbu kengashda mamlakat xayotiga doir eng muhim masalalar ko`rib chiqilgan.

Ilgarigi davrlarda bo`lgan kabi mang`itlar davrida ham davlat boshqaruvi tizimi ikki bo`g`in – markaziy va mahalliy boshqaruv tizimidan iborat bo`lgan. Bu tizimlar musulmon davlatlariga xos bo`lgan murakkab boshqaruv tarmoqlariga ega bo`lgan hamda asosan amir, saroy amaldorlari, o`zbek urug`lari va qabila boshliqlari, ulamolar, xarbiy boshliqlardan tashkil topgan. Amirlikdagi markaziy hokimiyat amir boshchiligidagi saroy a`yonlari qo`lida bo`lsa, mahalliy boshqaruv viloyat noiblari qo`lida edi. Viloyat bekliklari amir tomonidan asosan mang`it urug`i vakillaridan tayinlangan.

Amirlikning poytaxti Buxoro va uning atrofidagi tumanlar amir tomonidan boshqarilgan. Viloyat beklari nisbatan kichik hududiy bo`linmalar amlok mulkler hisoblanib, ularning boshqaruvchilari amaldor deb atalgan. Amirlikning ma`muriy tuzilishidagi eng quyi bo`g`in qishloq jamoalari bo`lib, ularni oqsoqollar boshqargan. Xullas, Buxoro amirligi rus istilosiga qadar xozirgi O`zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston respublikalarining katta qismini o`z ichiga olgan O`rta Osiyodagi katta davlat edi.

Buxoro amirligi tarixida so`nggi hukmdor hisoblanmish Amir Sayyid Olimxon 1927-yil sentyabrda o`zining mutloq vakili bo`lmish general hoji Yusufbiy Muqimbiy orqali Millatlar ittifoqiga taqdim qilingani yuborgan “Buxoro xalqlarining xasrati tarixi” da Buxoro amirlarining siyosiy va idoraviy tashkilotlari xamda davlat boshqaruvi ustida to`xtalib, quyidagilarni yozadi:

Buxoroning islom ulamolari amirni payg`ambar xalifasi – o`rinbosari, usul va shariat ximoyachisi deb bilardi.

Amirning tirikchiligi butunlay shariatga mos bo`lardi, uni buzishi mumkin emas edi.

Buxoro xonlari butunlay mang`itlarning o`zbek toifasidan bo`lgan.

Buxoro podshoxlarining mo`g`il odatlari ko`ra, to`shakcha ustiga tabarrukona o`tqizilib, sayyidlar, xo`jalar va mullolar uni yerdan ko`tarardilar.⁶²

⁶² Amir Sayyid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. – T.: Fan, 1991, 26-bet.

Davlat hukm surarkan, albatta, uni ijtimoiy – siyosiy va iqtisodiy masalalarini xayotga tadbiq etuvchi amaldorlar va davlat lavozimlari bo`lib, ularda faoliyat ko`rsatuvchi shaxslar bo`lishi muqarrar.

Amallar va lavozimlar xar bir davlatda mavjud bo`lgan va bo`ladi. Shu bilan birga, turli xil davlatlarda amallar va lavozimlar turli xil vaqtarda turlicha bo`lib turadi. Ushbu lavozim va amallar xar bir davlat o`z nomiga ega bo`lib, egallab turgan va bajargan ish darajasiga qarab turlicha nomlangan. Jumladan, quyida biz XIX-XX asr boshlarida Buxoro amirligida davlat boshqaruv tizimida faoliyat k`orsatgan amal va lavozimlar xamda unvonlar to`g`risida fikr yuritamiz.

Buxoro amirligidagi unvon, mansab va amallarga tegishli adabiyotlarda berilgan ma`lumotlar juda ham chalkash va qarama – qarshidir. Ko`pincha ma`lumotlar yuqori mansabdorlarga oid bo`lgan. Mazkur mavzuga oid manbalardan Mirzo Badit Devon, qozi Vafo va Muhammad Sharif, Muhammad Sharifjon Sadri Ziyo, Mirzo Olim hoji, olimlardan, A.A. Semenov, A.B. Vildanova, Yu. Bregellarni tilga olish mumkin. Yu. Bregelning “Mang`itlar davrida Buxoro ma`muriyati” asrlarning ahamiyati beqiyosdir.⁶³ Mirzo Badi asari o`zbek tiliga o`girilmagan va uning ma`lumotlari keng o`quvchilar uchun noma`lum qolmoqda.

Buning ustiga xaligacha tarixiy tadqiqotlar jarayoniga Buxoro tarixchilari maktabining asarlari, jumladan, qozi Homid Baqoxo`ja o`g`li, Mir Muhammad Siddiq ibni amir Muzaffar “Xashmad”, Muhammad Sharif ibn qozi Abdushukur qozi kalon Sadri Ziyolarning muhim va tarixiy ma`lumotlar bilan boy bo`lgan asarlari tadqiqotlarga jalb etilmagan. Ayniqsa Buxoroning oxirgi qozikaloni Sadri Ziyoning (1867-1932) va Hashmatning ilmiy-adabiy meroslari bizni qiziqtirayotgan masalalarni yechishga yaqindan yordam beradi. Sadri Ziyo tomonidan yozilgan asarlardan “Zikri saltanati podshoxoni mang`it dar Movarounnaxr” (Movarounnaxrda hukm surgan mang`it podsholarining zikri),

⁶³ Bregel yuri. The administration of Bukhara under the Manghits and some Tachkent manuscripts. – Bloomington, 2000 (Papers on inner Asia №34) P. 1-14.

“Ro`znama” (Kundalik), “Fixrist” ning ma`lumotlar chegaralari va imkoniyatlari kengdir.

Asrimizning 80-yillarida Muhammad Ali ibni Muhammad Sayyid Baljuvoniy qalamiga mansub “Tarixi nofei” (Foydali tarix) nomli asari topilgan edi. Bu manba Tojikiston FA akademigi Ahror Muxtorov say`i-harakati bilan 1994-yil arab xatida nashr etildi.⁶⁴ “Tarixi nofei” Buxoro amirligi tarixiga oid muhim manba bo`lib, unda mang`itlar sulolasi davrida Buxoro mamalkatining boshqaruvi tartibi, ma`muriy tizimi, ichki nizomi, amal va mansablarning joriy etilishi va boshqa masalalar keng yoritilgan

⁶⁴ Muhammad Ali ibn Muhammad Sayid Baljuvoniy. “Tarixi nofei”. Dushanbe, 1994. 120-bet.

II. 2. Buxoro amirligida davlat boshqaruvda joriy etilgan unvon va mansablar hamda ularning vazifalari.

Buxoroda eng yuqori unvon (mansab) va amallar “32 o’zbek qabilalari” namoyondalariga, sayyidlarga, xo`jalarga (najib at - taraf) va ulamolarga berilgan. Amir Shoxmurod davrida ulamolar (islom ruhoniylari) ning martabalari juda yuqori bo`lgan. Amir Haydarni ham taxtga chiqishini birinchi bo`lib ulamolar tabriklagan.

“Majma ul-arqom” ma`lumotiga qaraganda eng oliy mansab **qoziylar** amali bo`lgan. Ulardan oliy darajada **shayx ul-isлом** unvoni, keyin **qozi ul-quzot**, uchinchisi **qozi askar** va to`rtinchisi **viloyat qozisi** bo`lgan.

Shu martabalarning keyingi ikkinchi pog`onasida **muftiy** (lar) turgan. Uning yuqori darjası **a`lam** unvoni bo`lib, sohibi yurish lashkar tortishlar vaqtida fatvo berardi Muhtasib uchinchi darajada turardi. Sayyidlar avlodidan bo`lishi lozim edi. Viloyatlarda esa sayyid bo`lmagan olimni ham muhtasiblikka tayinlardilar. To`rtinchisi **mudarris** bir umrga berilib ta`lim nilan mashg`ul bo`lmasa ham xazinadan maosh olardi.⁶⁵

Yuqoridagilardan keyingi martaba Jo`ybor Xo`jalari, **naqib**, **o`roqi kalon** (katta o`roq), **naqshbandiya** tariqatining **xalifasi** turardilar. Jo`ybor Xo`jası sayyidlarga berilib, Jo`ybor Hukumati (xo`jalar mozori bilan) uning qo`lida edi.

III darajalari unvonlar olimlar, sayyidlar o`zbek va mahalliy zodagonlar loyiq deb topilgan amaldorlarga berilgan. Birinchisi **mir asad**. Ulamolardan yoki sayyidlardan bo`lardi. Buxoro rabotining ichki muhtasibligi bir farsaxgacha (bir farsax 6-8 km-mual) uning zimmasida edi. Ikkinchi **fayzi** mansabi, olim yoki sayyid bo`lgan kishiga berilardi. Buxoro rabotining tashqi muhtasibligi bir farsax masofagacha uning zimmasida edi. Uchinchi **sadr** (ar.). Buxoro rabotining bir farsaxlik hududining ichkarisidagi vaqflar xisob-kitobi uning qo`lida edi.

⁶⁵ SH.Vohidov. R.Xoliqova. “Markaziy Osiyodagi davlat boshqaruvi tarixidan. Toshkent. Yangi asr avlodи. 2006. 28-bet.

To`rtinchi sudur (ar.). Shu rabotning tashqarisidagi vaqflarning xisob-kitobi uning vazifasida edi. Bu amaldorlarning shaxsiy muxrlari va mahkamalari bo`lgan.

IV xizmat pog`onasida ahli qalam turardilar.

Birinchi amal **devoni kalon** (ar.-f.). Amir Daftarining amini-saqlanuvchisi. Tanho, bilg`u va hujjatlarga javobgar amaldor.

Ikkinci **mushrif** (ar.). Amir beradigan in`om, hadyalar, ehson va iltifotlarini maxsus daftarlarga yozib borardi.

Uchinchi **daftardor** (ar.-f.). Katta devondagi tanhodor va suyurg`ol egalarini ishdan olish va amalga qo`yish tartibini nazorat qiladi.

To`rtinchi **devon tanobona** (ar.-f.). Baxorgi va kuzgi ekinlardan tushadigan xiroj, kirim-chiqim va xarajat ishlarini olib borardi.

V toifa amaldorlar va ularni mansablari.

Munshi (ar.). Amir inoyatlari, duo va salomi, istaklarini yozib, o`qib borardi, amallarga tayinlash yorliqlarini yozib amirga qo`l qo`ydirib olardi va egalariga yetkazardi.

Arbobi daruni shaxr (ar.-f.).-(shaxar ichkarisidagi arbobi). Shaxar ichidagi ariq va anhorlar ustidan nazorat qilib, tozaligiga javob berardi.

Devoni arabxona (ar.-f.) – arablar jamoasi ishlarini, ulardan navkar olish va ra`iyat qatoriga kiritish masalalarini xal qildi.

Devoni tavjix (ar.) – daftardor va devoni tanobxonaga itoat qildi.

Avorij (ya`ni, soliq, xiroj, zakot va boj mablag`larining hisob-kitobi) devoni va **tavjix** (ar. ya`ni, xarajat) devoni (daftarning aniqligi)ga javob berardi.

VI martabadagi amallar yuqoridagilardan pastroq hisoblanar edi. Birinchi darajasi **kitobdor** (ar.) amali. Olimlar fozillar va shoirlarning amirga peshkash qilgan asarlarini amir qabul qilgandan so`ng, kitobdor uni olib kitobxonada tartib bilan saqlar edi. XX asrning boshlarida amirlikda Buxoro va Karmanada davlat kutubxonalari bo`lganiga Ahmad Zaki ma`lumot beradi

Ikkinci **baxshi** (t.) Imorat, kutlov (qurilish) devonining sarfu xarajatiga javob berardi.

Uchinchi **amir saisxonasi devoni** (ar.-t.). Saroy otlari, xachir va tuyalari uchun lozim bo`lgan egaru jabduq, girixband (bo`yinbog`), tumorcha, tabl (nog`ora), tablcho`p, qamchi, muglay, jiga, gajjim, uzangi, yopingich va shunga o`xshash narsalarni tayyorlaydigan amaldor bo`lgan.

To`rtinchi **to`shaklar devoni** (ar.-t.). Amir xazinasiga tushadigan narsalarni ro`yxatga olib, kiyim, qurol aslaxa va ularning sarf-xarajatiga javob berardi.

VII darajadagi amallar yuqoridagilardan pastroq hisoblanib, bular **kichik mushrif** (mushrifi xurd, ar.-f.), **paygirnavis** (f.), **devoni mahram** (mahramlar devoni, ar.), **devoni yasovul** (yasovullar devoni, ar.m.) hisoblanar edi.

VIII darajadagi amallarga devoni **sarkor muharriri** (mirzosi, f.-ar.), **amlok mirzosi** (ar.), **voqenavis** (ar.-f.), omborxona mirzosi(ar.) kirar edi.

1. **Otaliq** (t.). Buxoroi sharif suvining idorasи, Samarqanddan Qorako`lgacha bo`lgan suv taqsimoti uning qo`lida edi. Buxoro mirobliги va dorug`aligi ham uning vazifasiga kirar edi.

2. **Devonbegi kalon** (ar.-f.) - katta devonbegi. Viloyat xiroji (xiroji muazzafi) ning hisob-kitobi uning zimmasida edi. Davlat hisobidan to`shakxona mehtari, g`alla zaxirasidan amlokdor, devoni kalon, devoni tanobxonaga daftarlarga muvofiq xarajatlarni berardi. Qorako`l mirobliги ham devonbegi qo`lida di

3. **Parvonachi.** Amir farmoniga binoan uning yorliqlarini umarolar va zodagonlarga yetkazardi. Arabxona jamoasining raxbarligi ham uning zimmasida edi.

4. **Dodhoh.** Mazlumlar arz-dodollarini amirga yetkazib javobini qattarardi. Amir ijozati bilan ba`zan o`zi ham arizalarni ko`rib chiqardi. Bu amal sohiblarining amir xuzurida o`z o`rinlari bor edi. Amirning yaqinlariga beradigan amal va mansablar quyidagicha bo`lgan:

1. **Ko`kaldosh** (asli kukrakdosh, t.). Amirning eng yaqin kishilaridan bo`lib, uning dushmanlari, do`stlari va hayrholalaridan xabardor bo`lib turardi.

2. **Qo`shegii kalon** (t.-f.) – katta qo`shegii. Ovchilar, ovchilik asboblari qushlar va itlaridan xabardor bo`lib turadigan amaldor.

3. **Inoqi kalon** (ar.-f.) – katta inoq. Umaro, shogirdpeshalarva boshqalarga amir suxbatiga musharraf bo`lgan yoki bo`lmanalar haqida xabar berardi.

4. **Xo`jayi kalon** (ar.-f.) – katta xoja. Saroy mahramlarining kattasi. Amir xarami eshigining posponi. Xaramga lozim bo`lgan oziq-ovqat va kiyim-kechaklarni yetkazib bergen.⁶⁶

Yuqorida zikr etilgan amallarning egalari amir atrofida maxsus o`rinlari b`olgan. Amir nazorati bilan katta devonbegi saroyga otga minib kelishi mumkin edi.

Quyidagi amaldorlar ham amir yaqinlaridan bo`lib, amir amri bilan otda saroyga kelishlari mumkin bo`lgan. Bularning martabalari ko`kaldosh, qo`shtegi, inoq va xojayi kalondan ancha past turardi.

Bular **inoqi xurd** (kichik inoq), **mehtari kalon** (katta mehtar), **devoni sarkor** va **dasturxonchi**.

Inoqi xurd (ar.-f.) – amir muxrlari saqlanadigan sandiqchaga posponlik qilardi. Elchilarning arizalari avval inoqi xurd qo`liga berilgan. U xatni ochib amir ijozati bilan ovoz chiqarib o`qish uchun munshiga berilgan.⁶⁷ **Mehtari kalon** (f.) vazifasi shundan iborat ediki musulmonlar ushr (daxyak) laridan 1\4, g`ayrimusulmonlardan ushrlarning yarimini, harbiylar ushrlarini naqdina, g`alla va boshqa topilgan narsalar bilan xisob-kitob qilib olar edi. Devoni sarkor amali shundan iborat ediki, davlat mulklari, tegirmonlari, do`konlari xisob-kitob ishlarini bajarib, amir xaramiga tegishli xarajatlarni berardi. **Ko`rinish** kunidagi oziq-ovqatlar, sarpolar xarajatlarni ham u berar edi.

Dasturxonchi (f.) – shox dasturxoniga javobgar bo`lib, go`shti dasturxonga maydalab berib, maxralarga boshchilik qilardi.

Quyidagi to`rt amallarning egalari amir hokimiga muvofiq uning suxbatiga ba`zan musharraf bo`lishlari mumkin edi, ba`zan esa yo`q. bular **to`pchiboshi**

⁶⁶ SH.Vohidov. R.Xoliqova. “Markaziy Osiyodagi davlat boshqaruvi tarixidan. Toshkent. Yangi asr avlod. 2006. 31-bet.

⁶⁷ Majma – ul arqom, 97-bet.

kalon (t.-f.) - to`pxona boshlig`i (amir Olimxon davrida askariya ishlari uning qo`lida bo`lgan).

Bakovuli kalon (m.-f.) – katta bakovul amir oshxonasi va uning hodimlarining boshlig`i. somjon tumanining mirobligi ham uning qo`lida edi.

Urog`i xurd (kichik o`roq, t.-f.) – amirlar va ahli rikob (uzangi) mulozimlari va xizmatkorlari ustidan nazorat qilish uning vazifasi edi.

Kafshbardor (poyafzal ko`taruvchi, f.), **asobardor** (asa ko`taruvchi, ar.f.), **chexraoqasi** (f.-t.), **jilovdorlar** (f.-t.) xizmatkorlar qatoriga kirardilar.

Eshokoqosi, chigatoybegi, to`qsabo va miroxuri kalon-katta miroxur saroyga otga minib kelishlari mumkin bo`lsa ham lekin amir xuzurida maxsus o`rnlari yo`q edi. **Eshikoqosi** – amir saroyining posponligi va muhofazasi hamda Shofirkon tumanining hukumati va mirobligi uning zimmasida edi.

Chig`atoybegi (m.-t.) – chig`atoy jamoasining boshlig`i va Mirobod tumanining mirobligi ham uning qo`lida edi.

To`qsabo (m.-t.) – amir dasturxoni ustiga idish-tovoqlarni tartib bilan qo`yib, amirga sharbat, ayron va yaxob qo`yib berardi. Amir majlisining dasturxonini nazorat qilardi. Xarqonrud tumanining hokimligi va mirobligi ham uning qo`lida edi.

Miroxuri kalon (ar.-f.) – katta miroxur. Amir jilovida xizmat qilib “parvona” ga o`xshab atrofidan xabardor bo`lib turardi va Komil Abumuslim tumanining mirobligi uning zimmasida edi.

Quyidagi amaldorlar saroyga piyoda kirib keladilar. Martabalari inoqi xurd darajasiga yaqin edi. Bular **qo`rchiboshi** (m.-t.) – surb (qo`rg`oshin), borut zaxiralalarining tayyorlanishiga javob berardi. Ba`zi ariqlarning mirobligi ham unga berilardi.

Udaychi – urush va yurishlar vaqtida navkarlarni saf-saf tartibga solar va naqib maslaxati bilan saroyni mulozim hamda xizmatkorlar bilan ta`minlardi.

Qoravulbegi – qoravullar, posbon va soqchilar boshlig`i. davlatning tinchligi va havfsizligiga javobgar edi.

To`shakxona mehtari – qo`shin va askarlarni zarur bo`lgan kiyim-kechaklar bialn ta`minlardi, maoshlarini xazinadan berardi. Quyidagi amallarning darajasi yuqoridagi mansablarga yaqin edi.

Shig`ovul – mehmonlar va elchilarning qabuliga javobgar shaxs.

To`pchiboshi darbori oliv – saroy amniyati va tinchligiga javobgar mansabdor.

Miroxurboshi – amir otlariga yem, xashak, somon va bedalarini yetkazib beruvchi amaldor.

Shaxna (ar.) – kechalari Buxoro rabotining ichida mirshablik qilardi.

Chobuqchi (t.-f.), xazinachi(ar.-f.), **risolachi** (ar.-f.) va **tufanchi** (miltiqsoz) yuqoridagi amallardan pastroq turardi. **Chandovul** (m.-t.), **yo`lchi** (t.) va **josus** (ar.) yurish vaqtida xizmat qilardilar. **Jibachi**, **sadoq-qo`rchi**, **qo`rchi** va **mo`zabardor** (etik ko`taruvchi) yuqoridagi amallardan darajasi pastroq edi.

Saroy yuzboshiligi, amlokdor, gulobchi (gulob beruvchi, f.) va mufarrix (hursand qiluvchi, masxaraboz) amallar yaqin va ishonarli kishilarga berilardi.

Bulardan darajasi pastroq amallar saroyning panjoxboshisi (ellikboshisi, f.), amini ob (suv amini, ar. -f.) va mirob (ar. -f.) bulardan pastroq amallar oftobachi,rupokbardor (sochiq tutib turuvchi, f.), kurta bardor (libos beruvchi, f.), tirkashbardor (o`qdon ko`taruvchi, f.). saroyda yana dastorband (salla o`rovchi, f.), jig`g`aband (t.-f.), tamakisoz (tamaki qiluvchi) va otashbardor (chilimga olov yondiruvchi, f.) xizmatda bo`lganlar.

Tug`begi (m.-t.), shukurchi (t.-f.), nayzabardor (f.) va jilov qo`shbegisi bulardan pastroq darajada bo`lgan. Keyin kerakyaroqchi (t.-f.), bo`xchabardor (f.), omborchи (t.-f.), mevador (f.) turardi. Yaroqchi amir imoratlariga zarur bo`lgan narsalarni sotib olib kelardi. Bulardan pastroq darajada zinbardor (egar tutuvchi) turgan. Bulardan keyin voiz, ko`kaldoshi xurd (kichik ko`kaldosh), yasovul, maxram (ar.) va tunqotar turardi. Chexraog`asi, yasovul, jarchi va bo`yun otaliq (ta`zim qilish qoida-tartibini nazorat etuvchi) amaldorlari ham bo`lgan bu amaldorlardan pastroq bakovul, chexraboshi, mehtari rikobxona, tabaqjo`ra turgan.

Mehtar rikobxona keyingi vaqtida sharbatdor amaliga aylanadi. Zargarboshi, darziboshi (tikuvchilar boshlig`i), me`morboshi (ar.t.), najjorboshi (duradgorlar boshlig`I, ar. -t.) ham saroyda xizmat qilganlar. Bulardan pastroq darajada farroshboshi, mash`alchi (ar.-t.), dorug`aboshi va shotirbegi (f.-t.) turganlar. Bulardan pastroq farrosh, beldor (bog`bon, f.), roviyakash (suv tashuvchi, ar.-f.) turgan.

Zindonbon (f.) , jilbon (yo`llardagi posbon, t.-f.), jallod (ar.) va bandibon (f.) xizmatkorlar qatoriga kiradilar.

Yangi xizmatga kelgan navkar (nukar), mahram, yasovul, qorovul (m.-t.) yoki qoraolomon bolib ishga qabul qilinar edi.

Amir Olimxon davriga kelib eng yuqori darajadagi amallar qo`shbegi, devonbegi, parvonachi, inoq, dodhoh, to`qsabo, to`pchiboshi bo`lib qolar edi. Amir Olimxon mansabdorlari va xarbiy amaldorlariga xizmatkorlari uchun Aleksandr III ordenini berar edi.

Buxoro mamlakatida mudarrislar maxsus izzat-ehtiromga ega edilar. XX asrning boshlarida Buxoroda mudarrislar soni 800 nafarga yetgan ekan.⁶⁸

Sadri Ziyo ma`lumotiga qaraganda Xxasrning boshlarida Buxoro shaxrida 80 ga yaqin katta va kichik madrasalar bo`lgan.⁶⁹ **SH.V**

Muddarrislar “**a`lo tadrisi**” va “**avsat**” (o`rta) “**tadrisi**”, ya`ni ikki kategoriya bo`lingan edilar. Oliy darjali mudarrislar qozi ul-quzzot, raisi kalon, shayx ul-islom, oxund, a`lam, mufti askar bo`lgan. 22 ta muftidan iborat Fatvo kengashi mavjud edi. Ularning darjalari o`roq va eshik og`asi martabalariga teng edi. Muftilar sadr, sudur, shayx ul-islom, naqib va mir asad mansablariga ko`tarildi. Imtixon topshirgandan so`ng mudarris ushr hisobidan maosh olardi. Mudarrislar yana “**banoraspo`sh**” (banoras to`n kiyganlar)-200 nafar va “**beqasabp`osh**” (beqasam to`n kiyganlar) -300 ga yaqin domulladan iborat guruxlarga bo`linar edi.⁷⁰ **Sh.v**

⁶⁸ Tarix- i nofei, 33-35-betlar.

⁶⁹ Muhammad Sharif ibn Abdushukur-Sadri Ziyo. Madrasaxo-yi shahri Buxoro. \\\ Qo`lyozma. O`Zfa SHI, № - 2493, oxirli varaqlari.

⁷⁰ Tarix- i nofei, 33-35-betlar.

Buxoro shaxrida XX asrning boshlarida 80 ga yaqin madrasa, 269 masjid, 18 ta Jomi masjidi, 80 ta qabriston va mozor, 13 ta kutubxona, 96 ta qiroatxona, 200 ga yaqin mактаб mavjud bo`lib, ularda mudarrislar va ulamo xizmat qilardi.

Yuqorida aytganimizdek Qozi Burhonuddin, amirzoda Muhammad Sodiq-Hashmat, Qozi kalon Sadri Ziyoning shaxsiy kutubxonalarida yuzlab qimmatbaxo kitoblar saqlanar edi.

Amir Olimxon davrida kelib amaldor va mansabdorlar quyidagi darajalarga ko`tarilishi mumkin edi.

1. chexraoqosi. 2. mirzaboshi. 3. tunqator. 4. Jibachi. 5. Qoravulbegi. 6. Miroxur. 7. Toqsabo. 8. Eshikoqobosi. 9. Biy. 10. Parvonachi. 11. Dodhoh. 12. Kichik inoq. 13. Katta inoq. 14. Devonbegi. 15. Qo`smbegi. 16. Otaliq.

Mazkurlardan to`qsaboden boshlab viloyat hokimlari bo`lishlari mumkin edi. Qo`smbegi kalon, qo`smbegi poyon (kichik qo`smbegi), qozikalon, raisi kalon va miri xazina vazir vakolatiga ega edilar. Xarbiy yurishlar davrida qo`smbegi poyon lashkarboshi etib tayinlardi.⁷¹

Buxoro qo`smini “tarixa nofei” ma`lumotiga qaraganda yetti xil dasta yoki guruxdan iborat bo`lgan: 1. To`pchilar. 2. Otaliq. 3. Shefskiy. 4. Terskiy. 5. Arablar. 6. Turkman. 7. Yollanma askarlar. Turkman dastasi hamda yollangan askarlarning bir qismi piyoda xizmat qilardilar. Tanlangan “Sherbachalar” dastasi ham bo`lgan edi. Turkman polki Kogonda, Terskiy, Shevskiy va otaliqlar Sitorayi Maxosa kazarmalarida joylashgan edi.⁷²

Amir Shohmurod davrida qo`smin ikki qanotdan iborat bo`lgan. So`l qanotida mang`it, kenagas, keroit, durman, qo`ng`irot, xitoy, qipchoq, o`taji, turkman, arlot, qiyot, qirg`iz, qallamoq, hofiz, o`g`lon, tilod dastalari bo`lgan. Chap qanotda qatag`on, saroy, yabu, baxrin, jaloyir, qang`li, yuz, ming, nayman, qarluq, berqut, qushchi, arg`un, og`lon, qalmiq, fo`lodchi, qirq, olchin, major, chinboy, badayil,

⁷¹ Muhammad Sharif ibn Abdushukur-Sadri Ziyo. Madrasaxo-yi shahri Buxoro. // Qo`lyozma. O`Zfa SHI, № - 2460, oxirli 17-varaq

⁷² Tarixi nofei, 28 bet

as, jibirg`in, qilgiy, timoy, masid, tator, bog`lon, iloji, tangut va shogirtpesha guruxlari joylashgan.⁷³

Olimxon davrida qoziyi kalon, Raisi kalon va rais mansablariga a`lam va mufti askarlaridan tayinlanar edi. A`lam- ohund, ohund-shayx ul-islom, oxirgisi esa naqib va mir asad bo`lishi mumkin bo`lgan.⁷⁴

Buxoro davlatida aksar amaldorlarning shaxsiy muxrlari bo`lar edi. 1997-yilda Shaxrisabzda yashagan qozi va xattot Fayzulla Maxdum-Ravnaqiyning kutubxonasi va arxivining 100 ga yaqin muxrlarning naqshini topdik. Turli amaldorlarning bu shaxsiy muxrlari XIX asr oxiri va XX asr boshlariga tegishli bo`lib Buxoroga viloyatlarning mahalliy boshqaruvi xaqida muhim ma`lumotlarni beradi. Shaxrisabzda Qozi Abdulhamid sudur, qozi Mirzo Muhammad Sharif sudur qozi kalon, Abdulloh xo`ja o`roq, Mulla Sa`dulloh sudur mufti, Mirzo Fozil sharbatdor, Sayid Mullaxon sadri a`lam, Xo`jabiyquli qo`shbegi, Amal eshon qarovulbegi, Bobojon mirzaboshi, Muhammad Yunus miroxur, Tilab Qobil chexraoqosi, Umriqul jibachi, Sharifbiy shig`ovul, mirza Shodibek akaboshi maxramboshi, Ochildi to`qsabo xazinachi, Mansurxo`ja mudarris o`roq, mullo Holnazar mudarris mufti, o`roq va boshqalar XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yashagan ekanlar.⁷⁵

⁷⁶Buxoro mamlakatida eng yuqori unvon bu amir al – umaro, otaliq, hokim (voliy, bek), qo`shbegi va devonbegi bo`lgan. “Otaliq” shaxzoda, xonzoda (asosan taxt vorisi) ga homiy va murabbiy bo`lgan shaxs. Vaqt o`tishi bilan (bu mansab Oltin O`rdada joriy qilingan edi) bu amalning vakolati va zimmasiga bo`lgan vazifalar o`zgarib mang`itlar davrida “otaliq” otaliqqa olingan shaxsning maslaxatchisi va ishonchli vakili, xarbiy ma`muriy ishlarda asosiy namoyandasiga aylandi. **70**

Mang`itlar hukmronligiga 9 sulola hukmronligi Doniyolbiydan boshlanadi asos solinganda Muhammad Hakimbiy Muhammad Rahimbiyning otasi

⁷³ Majmat ul-arqom. S. 37,15 a, 15 b varaqlar.

⁷⁴ Tarixi nofei, 29-30-betlar.

⁷⁵ Sh.Vohidova, A.Erkinov. Fixristi kitobxonasi Ravnaqi Shaxrisabziy.-kum: Nashri Kitobxonayi Mar`ashi- Najafiy. (Eron). 1998, 3-bet (fors tilida).

Abulfayzzon davrida “otaliq” bo`lgan. U bu mansabdan tashqari amir al – umarodek faxriy unvonga ham ega bo`lgan. Yu. Bregelning aniqlashicha unga yana “umdat al – mulk”, “umdat al – a`yon”, “umdat al – umaro”, “amiri kabir”sifatlari bilan murojat qilishgan. Qabila peshvolari ham amir unvoniga sohib bo`lib, yurish va urush vaqtida o`z qabiladoshlaridan muayyan miqdorda qurollangan askar ajratishlari lozim bo`lgan. **71**

Muhammad Rahimxon “otaliq” bo`lganida u allaqachon xarbiy, fuqorolik va soliq ishlarini o`z qo`liga olib bo`lgan edi. Faqat Amir Shohmurod davrida “otaliq” ning vakolati cheklanadi, xatto uning davrida biror bir “otaliq” tilga olinmagan.

Mirzo Badit Devon Amir Shohmurod davridagi “otaliq”mansabi haqida gapirib, uning vazifasiga Zarafshon daryosi suvining taqsimotini nazorat qilish, Buxoro kanali (rid – i shaxr) va dorug`alik vazifasi yuklanganligini ta`kidlaydi. ⁷⁷

72R.X.

Mang`itlar humronlidi davrida qo`shbegi eng oily mansab hisoblangan. Aslida bu mansab egasi bosh vazir vazifasini bajargan.

Saroyda yana devonbegi mansabi bo`lgan. XIX asr oxiri XX asrning boshlarida bu mansabdor vazir vakolatiga ega bo`lgan. Devonbegi moliya ishlari daromadlar va xarajatlar haqida soliq yig`ish ustidan to`la nazorat qilish ishlariga javob berar edi. Diniy unvon va mansablar qozilar, muftiyalar, muhtasib va rais, mudarrislar bo`lib, ularga asosan, sayyidlar, xo`jalar va ulamo ichidan tayinlanar edi.

Mahalliy boshqaruv, o`z navbatida, viloyat (bekliklar) hokimlari – beklar va ularga bo`ysunuvchi amaldorlardan tashkil topgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligida, ilgari bo`lganidek, davlat amalda va rasman deyarli cheklanmagan huquqlarga ega bo`lgan davlat boshlig`i – amir tomonidan boshqarilar edi.

⁷⁷ Mirzo Badi Divon. Majma ul-arkom, 95-bet.

Davlat Buxoro amirligining va uning avlodlarining mulki hisoblanib, undagi davlat boshqaruvi usullari o`rta asr mussulmon davlatlaridan deyarli farq qilmagan.

⁷⁸ **75**

Amirlikda qimmatbaxo narsalar va amir savdo qiluvchi molar saqlanadigan “yuqori omborxonasi” (omborxonayi bolo) mavjud bo`lib, uni “yuqori qo’shbegi” (qo’shbegiyi bolo) boshqargan. Zakotdan tushadigan narsalar saqlanadigan omborxonasi “quyi omborxonasi” deb atalgan bo`lib, uni “quyi qo’shbegi” (qo’shbegiyi poyon) boshqargan.

Buxoro shaxridagi jamoat tartibini saqlash mirshablarga topshirilgan bo`lib, odatda ular shaxar mirshabboshisiga bo`ysunishgan. shu narsani ta`kidlash kerakki, Buxoro shaxri mirshabbosiga bir vaqtning o`zida amirlikdagi boshqa barcha shaxarlar mirshablari ham bo`sunishgan.

Buxoro shaxrida odamlar harakati hufton nomozidan so`ng, ya`ni qorong`u tushgandan ozgina vaqt o`tgach to`xtagan. Aynan shu paytda Buxoro shaxrining 11 darvozasi va to`pchiboshi o`tirgan ark darvoxasi qulflangan va barcha darvozalar kaliti qo’shbegiga topshirilgan. Shaxar mirshabboshisi kechasi shaxarni aylanib yurib, o`z odamlaridan shaxarning qaysi mavzesi va qaysi uyda bazm va man etilgan o`yinlar o`ynalayotganligi to`g`risida ma`lumotlar olib, ushbu ma`lumotlar asosida o`z xizmatchilar bilan borib gunohkorlarni ushlab, ularga nisbatan jarima belgilab jazolashgan. Jarima to`lashga qurbi yetmaganlar qamoqqa tashlangan. Shu narsani alohida ta`kidlash lozimki, Buxoroda hatto to`y va ruhsat berilgan bazmlar ham belgilangan vaqtida tugashi shart bo`lgan va ayrim sabablar bilan ushlanib qolgan to`y yoki bazm ishtirokchilari shu xonadonda tongacha qolishlari shart edi.

⁷⁹ **77R.X**

Buxoro amirligidagi markaziy davlat boshqaruvida amirlik poytaxti bo`lmish Buxoro shaxri alohida o`rin tutgan. Jumladan, Buxoro shaxri hokimi amirning birinchi vaziri va boshqa viloyat boshliqlari boshqaruvchisi hisoblangan. Buxoro shaxri mirshablari boshlig`i esa, o`z navbatida, barcha bekliklardagi mirshablar

⁷⁸ RDXTA, 1396 – jamg`arma, 2-ro`yxat, 1485 –ish, 1-2-betlar.

⁷⁹ Кисляков Н.А. Патриархально – феодальные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX - начала XX века. – М. – Л. 1962. с.37.

ishini bajargan. Poytaxt oily qozisi, ya`ni qozikalon – amirlikning barcha qozilari boshlig`I hisoblangan. Mana shu holat asosida Buxoro amirligida juda katta markazlashuv vujudga kelgan.

Buxoroda o`sha davrda qo`shbegi, qozikalon, bosh rais va Buxoro shaxri mirshabboshisini birgalikda ‘chor hokim”, ya`ni “to`rt hokim” deb yuritilgan.⁸⁰

78.R.X.

P.Shubinskiy ma`lumotlariga qaraganda⁸¹ **79.R.X.** amir huzurida o`sha davrda din, fuqorolik va harbiy soxalar vakillaridan iborat kengash faoliyat ko`rsatgan. Ushbu kengashda qo`shbegi, bosh zakotchi, to`pchiboshi va boshqa oily amaldorlar ishtirok etishgan. Ushbu kengash doimiy ravishda faoliyat ko`rsatmagan bo`lsa kerak, negaki biror – bir arxiv hujjatlari yohud mahalliy tarixchilar asarlarida va boshqa manbalarda ushbu kengash to`g`risida deyarli ma`lumotlat ushramydi va fikr bildirilmaydi.

Buxoro amirligi ijtimoiy – siyosiy xayotida, davlat boshqaruvida harbiy – ma`muriy va din peshvolarining tutgan o`rni ham o`ziga xos bo`lgan.

Buxoro amirligida din vakillari juda ko`p bo`lgan va ular ta`sirli kuchga ega bo`lishgan.amirlikdagi yuqori diniy amaldorlardan biri hisoblangan shayxulislom XVII-XVIII asrlarda davlatda eng oily toifali diniy vakil hisoblangan. Ammo biz ko`rib chiqayotgan davrda uning vazifalari ancha torayib, asosan, arzlar, arzlar va Payg`ambar hamda uning halifalari bilan bog`liq muammolarga bag`ishlangan masalalarni ko`rib chiqishdan iborat bo`lib qolgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida shayxulislom o`rnini qozi kalon egallaydi.

Amir xuzuridagi kengashda din vakillaridan qozikalon, shayulislom, naqib va rais qatnashgan⁸². **80**

Buxoro amirligi tarixi, davlat tuzumi to`g`risida tadqiqot olib borishgan ko`p olimlar diniy unvonlar to`g`risida to`xtalishganida ba`zan muftiy, qozi va

⁸⁰ R.xoliqova. Markaziy davlat boshqaruvi tarixiga bir nazar. // Muloqot, 2004, 1-son, 42-bet.

⁸¹ Шубинский П. Очерки Бухары. // Исторический вестник. 1892. №8.с. 140-141.

⁸² R.Xoliqova XIX asrda Buxoro amirligi. // Jamiyat va boshqaruv, 2000, 3-son, 70-71-betlar.

boshqalarni ham ko`rsatib o`tishgan. Aslida bu noto`g`ri. Boshqacha qilib aytganda, ular unvon bilan amalni chalkashtirib yuborishgan.

Aslida esa Buxoro amirligida rasman uchta diniy unvon: 1) o`roq 2)sudur 3) sadr mavjud bo`lgan.

Tarixiy ma`lumotlar shundan guvohlik beradiki, madrasani tugatgan shaxs mulla, qozi, rais amallarini egallashlari mumkin bo`lgan. Yuqoridagi amallarda bir necha yil ishlagandan so`ng, fiqx soxasida qo`lga kiritilgan yutuqlari asosida unday shaxslarga dastlab o`roq, keyin sudur va so`ngra sadr unvonlari berilgan.⁸³ **81**

Eng oxirgi – yuqori diniy unvon sohibi bo`lgan shaxs qozi kalon, muftiy a`lam, ohun kabi diniy amallarni egallashi mumkin bo`lgan.

Buxoro amirligida din vakillarining kuchi va ta`siri ancha salmoqli bo`lgan. Bu to`g`risida A. A. Semenov yo`xtalib o`tib, “din vakillari ko`p holatlarda amirning u yoki bu qarorlariga o`z e`tirozlarini bildirib, ularni o`zgartirishga majbur qilganlar, bu esa amirni noqulay ahvolga solib qo`ygan”⁸⁴,**82** deb ko`rsatib o`tgan. Buxoro amirligida din vakillari sudni, odamlar hulqini, ta`limini nazorat qilib, uni boshqarishga mas`ul hisoblangan. Buxorodagi barcha fuqoro sudi (mahkamasi) shariat bo`yicha boshqarilgan va bu boshqaruva “qozi” deb ataluvchi shaxslar qo`lida bo`lgan.

Bosh qozi, ya`ni qozi kalon poytaxt bosh qozisi va ayni paytda amirlikdagi boshqa barcha qozilar boshlig`i hisoblangan.⁸⁵ **83**

Amirlikda harbiylar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar va ularning shikoyatlarini shu masala bo`yicha shug`illanuvchi mahsus amaldor, ya`ni qozi askar ko`rib chiqqan. Ushbu turdagи jinoyatlarga fatvo tayyorlash muftiy askar zimmasida bo`lgan. Bundan ko`rinib turibdiki, amirlikdagi harbiylar va fuqorolik jinoyat ishlari alohida – alohida mahkamalar tomonidan ko`rib chiqilgan.

Buxoro amirligi boshqaruva tizimida o`ziga hos o`rinni “rais” egallagan. Ushbu amal yarim diniy, yarim tartibotchi usulida edi.

⁸³ R.Xoliqova. Amirlikda amalu-unvonlar. \\\ Fan va turmush, 2000, 4-son, 14-bet.

⁸⁴ Семенев А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени с. 66

⁸⁵ R.Xoliqova. Amirlikda amalu-unvonlar. \\\ 4-son. 14-bet.

Buxoro amirligida bosh rais odatda eshon rais yoki rais ushshariat deb atalgan. Bosh raisga barcha mahalliy raislar bo`ysungan. Bosh rais ularni amir oldida tekshiruvdan o`tkazib turgan.

Amir Muzaffar (1860 – 1885 y. y.) mang`itlar sulolasida taxtga o`tirgan oltinchi amir hisoblanadi. Ushbu davrga kelib mang`itlar hukmronligi asosida davlat boshqaruvi siyosiy tuzumining o`ziga xos bo`lgan tizimi yuzaga kelib bo`lgan edi.

Davlat rahbari – Amir Muzaffar cheksiz hokimiyat egasi hisoblangan. Amirlikda ijro hokimiyati amirlik tomonidan tayinlangan quyidagi lavozimlardagi amaldorlar tomonidan amalga oshirilgan.

Amirlikning birinchi vaziri, ya`ni qo`shbegiyi bolo eng katta lavozim bo`lib, amir oshxonasi boshlig`i – bovurchiboshi, devonbegi, xazinachi, miroxo`rboshi, shogirpesha, amir oshxonasining nazoratchisi, bakovulboshi, mahramboshi, saroydag`i ozodalik, osoyishtalik va tartibga javobgar farroshboshi, zakotchi mirzaboshi bevosita uning tasarrufida va nazorati ostida bo`lgan.

Bosh vazir ularning ishini borishini nazorat qilish va tashkil etish bilan shug`ullangan.

Amirlikning ikkinchi vaziri - qo`shbegiyi – poyon ba`zan mirpoyon deb atalgan bo`lib, unga yasovulboshi, miroxo`rboshi, xazinachi, mirzalar, bakovulboshi, zakotchi bo`ysungan.

Undan keyingi yirik amal – bu to`pchiboshiyi askar hisoblanib, u amirlikning harbiy qo`mondoni hisoblangan. Unga yasovulboshi, mirza, mahramboshi, bakovulboshi, devonbegi, o`n ikkita sarkarda, sarkardalarga bo`ysunuvchi sarbozboshilar bo`ysungan.

Davlat boshqaruvidagi keyingi amaldor bu arrtilleriya boshlig`i to`pchiboshiyi askar hisoblangan. Uning qo`l ostida shogirdpesha, mirza va merganlar bo`lgan.⁸⁶ **86**

⁸⁶ Shodmon Voxidov. Qo`qon xonligi va Buxoro amirligida unvon va mansablar. 23-27-betlar.

Keyingi amaldor bosh qozi – qozi kalon hisoblangan. Qozi kalon devoniga devonbegi, olamiyon, tergovchi, maxramboshi, miroxo`rboshi, tarakachi, muharrir, mulozimlar, mirzalar, shotirlar, tilmoch va daxboshi (o`nboshi) kirgan.

Qozi kalondan keyin turadigan amaldor raisi kalon hisoblangan. U eshoni rais deb ham yuritilgan. Uning apparatiga vaqtincha o`rinbosarlik qiluvchi xalifa, noib, durra – dast, mulozimlar, mirzalar, miroxo`rboshi, devonbegi, tarakachi, tergovchi, shaxar mirobi kirgan.

Shuningdek, ijro hokimiyatini amalgam oshiruvchi lavozimlar qatoriga shaxar havfsizligiga javobgar bo`lgan mirshab va uning qo`l ostidagilar, suv ta`minotiga javobgar shaxs bo`lgan mirob va uning qo`l ostida ishlaydiganlar kirgan.

Mirshab qo`l ostida yasovulboshi, devonbegi, maxramboshi, mirzalar, dahboshi, tungi qorovul hisoblangan shabgardlar, farroshboshi va miroxo`rboshi faoliyat ko`rsatgan.

Mirob tasarrufida esa mahram, mirzalar, bakovullar, miroxo`rlar, suv tarmoqlari nazoratchilari, arboblar,mahalla, mavze va qishloq oqsoqollari bo`lishgan.

Amir Muzaffar xuzurida yuqorida keltirilgan yuqori mansabdorlar bilan birga quyidagi amaldorlar ham xizmat qilishgan. Amir farmonlarini yetkazuvchi parvonachi, amirga doimo hamroh bo`lib yuruvchi xidoyachi, amir maslahatchisi va xorijiy mehmonlarni kutib oluvchi shig`ovul, amir osoyishtaligi va tinchligini muxofaza qiluvchi tongotar, amirga qaratilgan barcha salom va ta`zimlarni qabul qiluvchi va javob beruvchi salom og`asi, amir dasturxoniga javobgar dasturxonchi, amir safari chog`ida namozga chorlovchi – imomi jilov, amir safari chog`ida qonun bilan shug`ullanuvchi – mufti jilov, amir maslahatchilari guruxi – jamg`a shular jumlasidandir.

Amirga bo`lgan sadoqati va xizmati uchun alohida diqqatga sazavor bo`lganlar dodhoh, inoq, to`qsabo, otaliq, eshik og`asi kabi unvonlarga ega bo`lishgan.

Amir Muzaffar davrida joylarda barcha huquqiy normalar qozilar tomonidan hal etilgan. Barcha fuqorolik ishlari va jinoiy ishlar Qur`on asosida ko`rib chiqilgan. Amirlikda qozilar bevosita amir xoxish – irodasini bajaruvchi qozi kalon tomonidan tayinlangan.

Buxoro amirligida qo`shin tuzilmasi o`ziga xos xususiyatga ega bo`lgan. Shu narsani aytish joizki, Buxoro amirligida amir Nasrullohga (1828 – 1860 y.y.) qadar doimiy (muntazam) qo`shin bo`lman.

Amir Muzaffar davrida amir qo`shinlariga amirlashkar, ya`ni askarboshi raxbarlik qilgan. Qo`shinda mufti askar mansabi mavjud bo`lgan. XIX asrning 60 – yillarida amir qo`shinlarining amiri – lashkari Usmonbek degan shaxs bo`lgan. Buxoro qo`shinlarining asosini ”otaliq” lar tashkil etgan. Piyodalar ozchilikni tashkil etgan. Amir qo`shining eng yaxshi qismini bu yollangan afg`onlar bo`lgan.

Amir Muzaffar davrida ham amirlik bekliklarga bo`lingan bo`lib, beklar amir tomonidan tayinlangan. Bekliklarning eng yaqin yordamchilari yasovulboshi rahbarligida yasovullar bo`lgan. Beklik hududidagi qo`shinlarga beklar o`zi rahbarlik qilgan. Beklarning qo`shini bir necha yuz kishi otliqlardan iborat bo`lib, ular har oy bek hisobidan 20 tangadan maosh olishgan.

Bek qo`shinida yuzaboshi, ellikboshi, o`nboshi unvoniga taqlid qilingan xoldagi bo`linish mavjud bo`lgan. Bek qo`shinida miroxo`r lavozimi bo`lib, u butun bek qo`shiniga rahbarlik qilish huquqiga ega bo`lgan.

Bekliklar o`z navbatida, quyi ma`muriy boshqaruv tizimlariga bo`lingan bo`lib, ularni oqsoqollar boshqarishgan, qishloq joylarda esa amin lavozimi joriy etilgan bo`lib, ular bekliklarning suv xo`jaligini boshqargan.

Davlat boshqarish, uni rivojlantirish xalqning farovonligini ta`minlash, ularning osoyishta hayotini ta`minlab berish ko`p jihatdan shu davlat tizimiga, unga rahbarlik qilgan tarixiy shaxsga, davlat boshqaruvining to`g`ri tashkil etilganligi va ushbu tizimning kimlar tomonidan va qanday usulda boshqaruviga bevosita bog`liqdir.

Buxoro amirligining XVIII asr – XX asr bosqlaridagi ijtimoiy-siyosiy ahvoliga nazar tashlasak, bu davr ijtimoiy-siyosiy kihatdan murakkabligi,

ziddiyatlar nihoyatda kuchaygani, iqtisodiy jihatdan qoloqlik bilan harakterlanadi. Amirlik ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun imkoniyatlarga ega bo`lsa-da, ma`muriy-boshqaruv tizimining tarqoq va zaifligi ushbu imkoniyatlardan foydalanishga to`sinqinlik qilardi. Davlatning iqtisodiy zaifligi, siyosiy hokimiyatning mustahkam emasligi tufayli Rossiya mustamlakasi ta`siriga tushib, nomiga davlat sifatida siyosiy mustaqilligi saqlanib qolindi, aslida esa iqtisodiy-siyosiy jihatdan Rossianing vassaliga aylandi. Bu holatga olib kelgan asosiy sabablardan biri ashtarkoniylar davridagi feodallarning o`zaro kurashlaridir. XVI asr oxiridan XVIII asrning 50-yillarigacha bo`lgan davrda mulk egalarining o`zaro nizolari tufayli Buxoro xonligi larzaga keldi.

O`zaro urushlar mamlakatning siyosiy va iqtisodiy qudratini zaiflashtirdi. Dunyo bozoridan chetda qolish, ishlab chiqarishda zamonaviy texnika yutuqlarining qo`llanmasligi, markazlashgan davlat boshqaruvining mavjudmasligi mazkur holatning asosiy sabablaridan edi. Feodal hukmron doiralarning olib borgan siyosati xalq ommasining qashshoqlashuviga, sug`orish tizimlarining izdan chiqishiga, haydalanadigan ekin maydonlarining bo`shab qolishiga, aholi sonining kamayib ketishiga o`z ta`sirini ko`rsatadi

Mana shunday ulkan hudud egasi bo`lgan Buxoro amiri Marv va CHorjo`y shaxarlari uchun Xiva xonligi bilan, Jizzax, O`ratepava Xo`jand shaxarlari uchun Qo`qon xonligi bilan tinimsiz urush olib borardi. Xonliklar o`rtasidagi o`zaro kurash ularni iqtisodiy, siyosiy jixatdan zaiflashtirdi. Mazkur jixat oxir-oqibatda Rossiya imperiyasi bosqiniga yo`l ochdi.

XVIII – XX asr boshlarida Buxoro amirligi ijtimoiy-iqtisodiy siyosiy hayotiga oid ba`zi ma`lumotlar dastlab XIX asrning ikkinchi yarmida faoliyat ko`rsatgan rus olimlari asarlarida uchraydi. Chunki Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi vassaliga aylangandan keyingi davrida mustamlakachilik tuzumini yanada mustahkamlash siyosati o`lkaning iqtisodiy-ijtimoiy xayotiga oid turli statistik ma`lumotlarni to`plash va umumlashtirishni taqazo etardi. Vaqf masalalari qisman V.P.Nalivkin va M.N.Rostislavov asarlarida, A.P.

Xoroshxinning “Toshkentdagi vaqfla” nomli maqolasida va E.Emilyanov asarida Buxoro amirligidagi vaqf yerlari xaqida ma`lumotlar berilgan.⁸⁷ **27. E.Q.**

Akademik V.V.Bartold ham Buxoro amirligidagi voqeа-hodisalarga alohida e`tibor qaratgani ma`lum. U o`z asarida Buxoro amirligining iqtisodiy-madaniy siyosati natijasida yerli xalq, ayniqsa, ruxoniylarning noroziligi kelib chiqqanini qayd etadi.⁸⁸ **28.E.Q.**

Surxon vohasida chorizm hukumati tomonidan o`tkazilgan statistik tadqiqot va tekshuruvlар ham katta ahamiyatga ega. Shunday statistik materiallardan madrasalar, hususan, Surxon vohasida vaqf mulklari xaqidagi ma`lumotlar berilgan. Masalan, o`lkashunos L.N.Sobolev Turkiston tarixiy geografiyasiga oid yirik kitobida Buxoro amirligidagi vaqf mulklari xaqidagi vaqfnomani muhim manba sifatida keltirgan. Muallif mazkur vaqf yorlig`ini Buxoro amirligidagi eng ko`xna xujjatlar sirasiga kiritadi.⁸⁹ **29. E.Q.**

O`lkashunos tarixchi V.L.Vyatkin Buxoro amirligidagi vaqf yerlarini o`rganish asosida Buxoro amirligidagi yer maydonlari xaqida muhim ma`lumotlar keltiradi.⁹⁰ **30E.Q.**

1902-yili Buxoro amirligidagi vaqf yerlari bilan akademik V.V.Bartold ham tanishgan. Olimning tasdiqlashicha, mazkur xujjat 1533-yili tuzilgan vaqfnomadan 1875-yili ko`chirilgan nusxadir. V.V.Bartold ilk bor Buxoro amirligidagi vaqf xujjatlari matnining asosiy qismini fors-tojik tilida keltiradi.⁹¹ **31E.Q.** Bu vaqfnomani O.D. Chexovich 1533-yildan ilgari Buxoro amirligida tuzilgan deb taxmin qiladi.⁹² **32.EQ.**

Savet davrida ham sharqshunos tarixchilar Buxoro amirligidagi vaqf mulkulariga oid masalalarni o`rganishgan. P.P.Ivanov Surxon voxasi hududidagi

⁸⁷ Емельянов Н. Численность вакфов Туркестанского края // Туркестанский сборник. Т.461. – С.3. – 6.

⁸⁸ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения Т.II.

⁸⁹ Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе. С приложением списка населенных мест округа // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. Т.IV. – СПб. 1874. – 404 с.

⁹⁰ Вяткин В.Л. исторической географии Ташкентского района // Туркестанские ведомости. 1900. №101. – С. 176.

⁹¹ Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан в 1902 г. // ЗВОРАО. Ч.V. Т.IV. – Ташкент. 1904. – С.262 – 264.

⁹² Чехович О.Д. Самаркандские документы XV – XVI вв (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане). Факсимиле критический тест перевод введение примечания и указатели. – М. Наука 1974. – 632 с.

Denov, Sherabod hamda Boysundagi vaqf mulklarining umumiy maydonini aniqlashga intilgan.

Sharqshunos R.N.Nabiiev XV-XVI asrlarga mansub qo`lyozmalarda Buxoro amirligida xo`jalikni boshqarish usullari xaqidagi muhim fikrlarni bildirgan. Afsuski, o`sha ko`hna manbalar xaqiqat va adolat tamoyillari asosidamas, balki hukmron mafkura ruxidan kelib chiqib bir yoqlama tadqiq etilgan.⁹³ **34 EQ.**

Sharqshunos olim O.D.Chexovich uzoq yillar mobaynida Buxoro amirligidagi iqtisodiy-siyosiy tuzum va yer bialn bog`liq mulklarga oid xujjatlarni sinchiklab o`rganib, ularni fors-tojik tilidan rus tiliga o`girgan, o`sha xujjatlarni ilmiy izoxlar bilan nashr ettirgan. 35.EQ. Olim ushbu maqolasida Surxon voxasidagi vaqf yorliqlarining uchtasini o`rgangan. Ulardan birinchisi O`zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslilik institutida saqlangan, bundan 50 yil muqaddam V.L.Vyatkin tasarrufida bo`lgan. Ikkinchi V.V.Bartold tomonidan 1902-yili Turkiston safari xaqidagi xisobotida qisman foydalaniłgan. Eng ko`hna nusxa bo`lgan uchinchisi esa Buxoro amirligi tarixi bilan bog`liq xujjatlar majmuasidan topilgan. Uning fikricha, Buxoro amirligidagi “imtiyozli vaqf mulklari”dan ham soliq olingan.⁹⁴ **36 EQ.** Xullas, Buxoro amirligidagi ulkan mulklar xaqida dalolat beruvchi vaqf yorliqlari O.D.Chexovich tomonidan manbashunoslilik nuqtayi nazaridan mukammal tadqiq etilgan. O.D.Chexovich asarlarida Buxoro amirligi va uning janubi-sharqi hududlaridagi yer mulklari xaqida o`ta salbiy baxo berilgan bo`lsada sof manbashunoslilik nuqtayi nazaridan olima tadqiqotlari muhim ahamiyatga molik.

O`rta Osiyoning barcha hududlarida bo`lgani kabi Buxoro amirligida ham agrar munosabatlar, ya`ni yerga egalik munosabatlari iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan. Manbalarga ko`ra amirlikda yer egaligining quyidagi to`rtta turi: davlatga tegishli yerlar (mulki sultoniy); xususiy yerlar (mulk); diniy muassasalar ixtiyoridagi yerlar (vaqf); va qishloq jamoalariga tegishli yerlar mavjud bo`lgan. Arxiv manbalarida amlok yerlar, amloki sultoniy, podshox yerlari kabi atamalar

⁹³ Набиев Р.Н. Из истории политico – экономической жизни Мавераннахраа XV в. (заметка о Ходжа) // Великий узбекский поэт. – Ташкент 1948. – 134 с.

⁹⁴ Чехович О.Д. Новая коллекция документов по истории Узбекистана // Исторические.м-М. – Л. 1951. – С.263 – 268.

bilan atalga davlat yerlari bilan bir qatorda mulki xirojiy, xiroj yerlari atamasi ham tilga olingan.

Amir eng katta yer egasi hisoblangan. Davlat yerlarini rasman sotish, hadya etish hamda vaqfga berish taqiqlangan bo`lsa-da, bunga doimo ham amal qilinmagan. Davlat yerlari bo`sh yotgan yerlar (qamishzorlar, toshloq, to`qayzor, tog`oldi) ni o`zlashtirish hisobiga ko`paytirib turilgan. Bunday yerlarni o`zlashtirgan shaxslar bir necha yil soliqlardan ozozd etilib, keyin belgilangan tartibda soliq to`laganlar.

Undan tashqari davlat (amlok) yerlari hukmdor oldida katta gunoh qilgan yirik yer egalarida musodara qilingan yerlar hisobiga hamda merosxo`ri bo`lmasdan vafot etgan shaxslarning yerlari davlat ixtiyoriga o`tishi hisobidan ham ko`paygan. Ayrim mambalarga ko`ra, davlat yerlaridan doimiy mavjud bo`lgan yer solig`i – xiroj olingan bo`lsa, boshqa mambalarda davlat yerlaridan hosilning katta qismi, ya`ni 40-50% olinganligi qayd etilgan.

Amirlikda mavjud bo`lgan yana bir yer egaligi shakli mulk (xususiy) yerlar bo`lib, bu yer egaligi shakli qo`zg`almas mulk hisoblangan hamda hech qanday cheklanishlarsiz meros qilib qoldirish mumkin bo`lgan. Mulk yerlarida olinadigan soliqlar xaqida tadqiqotchilarining turli fikrlari mavjud. Yangi tadqiqotlar (R.Holiqova) tahlili shuni ko`rsatadi, mulki hurr yoki mulki holis ayrim yirik yer egalariga tegishli bo`lgan yer egaligi shakli hisoblangan. Mulki hurr egasi doimo amaldagi hukmdor tomonidan berilgan yorliqqa ega bo`lishi shart bo`lgan va aynan shu yorliq tufayli u yer solig`idan ozod qilingan.

Amirlikda dehqon ahli foydalanayotgan yerkarta nisbatan mulki xiroj atamasi ishlatilgan. Bunday yerkarta ega bo`lgan yer egalari o`z yerlarini erkin sotish, meros qoldirish va hadya etish huquqiga ega bo`lganlar. Bunday yerkardan rasman hosilning uchdan biri miqdorida soliq belgilangan bo`lsa-da, amirlikning har biri hududida o`rnatilgan va belgilangan tartib hamda urf-odatlarga ko`ra, soliq miqdori hosilning uchdan to beshdan birigacha bo`lgan.

An`anaga ko`ra, vaqf yerlari asosan diniy muassasalar – machitlar, mozorlar, honaqa, madrasalarga yer maydonlarini meros qoldirish hamda hayr-ehson qilish

natijasida vujudga kelga bo`lib, u yer egaligining alohiga shaklini tashkil etgan . ushbu yerlardan tushgan foyda mutavalli ixtiyoriga kelib tushgan.

Mutavvali asosan vaqf egalari avlodlaridan tayinlangan bo`lib, u vaqf hujjatlariga asoslanib foydani taqsimlab chiqqan. Amirlikda vaqf yerlarini sotish, bunday terlardan soliq olish taqiqlangan bo`lsa-da, manbalar va hujjatlar bunga amal qilinmaganligini ko`rsatadi.

Amir Nasrullo davridan boshlab yer egaligining tanho shakli tarqalgan. Nasrullo o`ziga bo`ysunmagan amaldorlar va urug` oqsoqollarining yerlarini musodara qilib, bunday yerlarni vaqtinchalik egalik qilish huquqi bilan o`z tarafdarlariga hadya qilgan. Amir Muzaffar davridan boshlab tanho tog`li hududlarga ham yoyiladi. Tanho turli xajmda (bir necha tanobdan bir necha yuz tanobgacha) berilgan bo`lib, tanhoning berilishi miqdori eng avvalo, yerning sug`orilishi, yerning unumdarligi, qolaversa, amaldorning egallagan mavqeyi va ta`siriga ham bog`liq bo`lgan.

Mirzo Badi Devonning “Majma ul-arqom” asaridagi ma`lumotlarga ko`ra, amirlik quyidagi ma`muriy-hududiy bo`laklarga: 100 ming tanobdan iborat sug`oriladigan yer tumanga, 50 ming tanobdan iborat sug`oriladigan yer xazoraga, 25 ming tanob sug`oriladigan yer nimxazoraga, 10-15 ming tanob sug`oriladigan yer obxo`riga, 400 tanob sug`oriladigan yer qariyaga, 300 tanob sug`oriladigan yer ma`razaga (ekinzor) bo`lingan. Bunday tartibda bo`linish bo`yicha xiroch, zakot va boshqa turdagilari soliqlarni yig`ish va olish qulay bo`lgan.

Tadqiqotlar natijalariga ko`ra, mahalliy ma`muriyat namoyondalari mavzeni qishloq va masjidlardan kattaroq hududiy bo`linma deb ta`riflaganlar. Pomir viloyatlaridagi Ro`shon va Sho`g`non ma`muriy tumanlari oqsoqollik deyilgan. Aholi yashaydigan punktlar manbalarda uchta atama – qishloq, mavze, daha nomlari orqali qayd etilgan.

Ma`lumotlarga ko`ra, Buxoro amirligi aholisi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tez ko`paya boshlaydi. XIX asrning boshlariga kelib amirlik aholisi 2 mln dan ortiq, 50-yillarga kelib tahminan 2,5 mln dan ortiq tashkil etgan. Buxoro shaxrida tahminan 60 mingdan ziyodroq, Samarqand shaxrida esa

tahminan 50 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan.

Amirlik aholisining katta qismini o`zbeklar tashkil etgan bo`lib, juda ko`plab o`zbek urug`lari vakillari amirlikning deyarli barcha hududlarida yashaganlar. Aholi tarkibida tojiklar Samarqand, Buxoro, Nurota, Urgut, Kitob kabi shazarlarda tog`li tumanlarda, jumladan, Panjikent, Vaxsh, Hisor, Qorategin, Ko`lob, Shaxrisabz, Qobadiyon, Yakkabog` bekliklarida, Zarafshonning yuqori qismida istiqomat qilganlar.

Turkmanlar ham Buxoro amirligi aholising son jihatdan katta qismini tashkil etgan. Ular amirlikka qarashli bo`lgan Amudaryoning ikki qirg`og`ida joylashgan yerlarda, ya`ni amirlikning janubi va g`arbiy hududlarida istiqomat qilishgan. Buxoro amirligi hududida aholining kichik qismini arablar tashkil etgan bo`lib, ular asosan Qarshi va Sherabod bekliklarida yashagan.

Shuninhdek amirlik hududida hindlar, eroniylar, yahudiylar, lo`liylar, qozoqlar, qalmiqlar, istiqomat qilganlar.

Buxoro amirligida istiqomat qilgan nomahalliy xalqlar, jumladan hindlar va yahudiylar ijtimoiy qatlam sifatida to`la huquqga ega emas edilar va ular alohida mavzelarda yashaganlar.

Davlat hududidan olinadigan soliq va daromadlar xazinaga tushar edi. Amirlik poytaxtida quyidagi xazinalar (bayt ul-mol) bo`lgan:

1. Bayt ul-moli zakot va ushr (1-10), xums (1-5) ni tashkil qilardi. Bu xazinadan fuqoro va miskinlarga nafaqa berilardi.

2. Bayt ul-moli xiroj, jizya va g`ayri musulmon savdogarlardan olinadigan boj va soliqlar xazinasi bo`lib, undan xarbiylarga, ruxoniylarga, amaldorlarga maosh berilib, mamlakat obodonligiga zarur mablag`dan sarflanar edi.

3. Bayt ul-moli tarokot. Bu xazinadan kambag`allar, yetim va kasallarga nafaqa berardilar.

4. Bayt ul-moli luqtot, ya`ni topilmalar xazinasi demakdir. Undan birinchi xazinaning mustahihlari foydalanardilar.⁹⁵

Akademik V.V.Bartold Muhammad Yoqub ma`lumotlariga asoslanib yozgan ediki, Amir Haydar davrida 1000 ta amaldor, 12000 nafar askar (Samarqand, Miyonqol va Qarshidagi qo`shinlardan tashqari) va 500 mulla-mudarris 1000 tangadan 300 tangagacha olardilar. Ramazon iydida esa 30 tangadan 100 tangagacha pul ham ularga to`lanar edi. XIX asrning oxirlaridan davlat xazinasi bilan bog`liq ishlar Mir-u xazina qo`lida edi.

Buxoro amirligida eng asosiy soliq bu yerdan olinadigan **xiroj** solig`i edi. Bu soliq amlokdor va oqsoqollar ishtirokida hosil pishib yetilgan paytda hosilga qarab belgilangan. Xajmi esa hosilning uchdan, to`rtdan ayrim hollarda beshdan bir qismi ko`rinishida bo`lgan. Dehqonlar amlokdor uchun o`n botmon yerdan ayrim pud kafsan solig`ini, dorug`alar uchun **kafсани dorug`а** (hosilning kam hajmdagi ma`lum qismi) ham to`laganlar. Undan tashqari amir dalalarni aylanganda, harbiy xarajatlar paytida ham qo`shimcha soliq va to`lovlar olingan.

Qonuniy yer solig`idan tashqari yer egalari har bir tanob bog` yoki tomorqadan maxsus tanob puli va yem-hashak yetishtiradigan yerlardan **alaf puli** olingan. Ular umumiyl nomda **tanobona** deb ham yuritilgan. Bu soliqlar yerlarning bozor joylashgan joyga uzoq yaqinligiga qarab hajm jixatdan farq qilgan. Amir Nasrullo davrida amirlikning soliq tizimiga biroz o`zgartirishlar kiritiladi. Ya`ni, poliz ekinlari ekiladigan yerlar uchun **qo`sh puli** joriy etilgan. Keyinchalik bu soliq poliz ekinlari ekilmaydigan boshqa yerlardan ham olinadigan bo`ldi.

Amirlikdagi yana bir soliqlardan biri – **zakot** edi. Zakot davlatning mol-mulkidan olinadigan solig`i bo`lib, mol-mulk narxining qirqdan bir hajmida undirilgan. Bu soliqning eng daromadli tomoni maxsulotlarga soliq solish , shuningdek, savdogarlarning mazsulot uchun olib kelgan pullariga soliq solish bo`lgan. Zakot maxsulotlardan bir necha marta undirib olingan. Chorvachilik

⁹⁵ SH.Voxidov, R.Xoliqova Markaziy Osiyodagi davlat boshqaruvi tarixidan.Toshkent. yangi asr avlod. 2006. 27-bet.

tumanlarida zakot maxsulot ko`rinishida (beshta tuyadan bitta qo`y yoki echki, qirqta qo`ydan bitta qo`y yoki echki kabi) undirilgan.

Urushlar davrida favqulodda soliq – **jul** undirilgan. Undan tashqari savdo-sotiqli dan dalloli, boshqa viloyatlar va davlatlardan olib o`tilayotgan mazsulotlar uchun boj, daryordan maxsulotni qayiqdan olib o`tganligi uchun **suv puli**, bozordagi savdo joyi uchun **puli taxtajoy**, bir juft omoch tortadigan ot yoki ho`kiz uchun **nimsara** (yarim botmon g`alla) kabi soliqlar olingan. Yangi ariqlar va kanallar qazish, eskilarini tozalash uchun mahalliy axoli xasharlarga jalg etilgan. Ommaviy jamoat ishlariga ishtirok etmaganlardan shariatga ko`ra, **boqipuli** deb ataluvchi jarima olingan. Soliqlar, to`lovlar va jarimalar pul va maxsulot ko`rinishida, mahalliy soliq yig`uvchilar hamda amir tayinlagan kishilar tomonidan yig`ib olingan.⁹⁶

Xullas, O`zbekiston davlatchiligi tarixida Buxoro amirligi davlatining ham o`z o`rni va mavqeyi bo`lib, mang`itlar hukmronligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda qator yuksalishlar bo`lib o`tdi. Ammo, mamlakat iqtisodiy jihatdan qudratli va siyosiy juhatdan mustahkam emas edi. Ko`p hollardagi iqtisodiy tanglik, siyosiy beqarorlik, o`zaro nizolar xix asrning ikkinchi yarmida davlatning katta hududlarini Rossiya tomonidan bosib olinishiga sabab bo`ldi. Buxoro amirligi 1920-yilga qadar Rossiyada vassal holatda taxtni egallab turdilar.

⁹⁶ B.Eshov. O`zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. T. 355-bet.